

પરમકૃપાળુના
પુનિત ચરણાચિંદમાં

રત્નમૂર્તિ મહાકવિ કાલિદાસના વિશ્વવિખ્યાત
'મેઘદૂત' કાવ્યની ગુર્જરી ગિરામાં સમસ્તોક્તી

રૂપાંતરિત કાવ્યકૃતિ

જે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની પરમકૃપાથી

હું સાધી શક્યો છું

એ પરમકૃપાળુ પ્રભુને

ચરણે

અતિ વિનીતભાવે, કૃતજ્ઞ બુદ્ધિથી

અર્પણ

મસ્તાવના	૧
માસંગિક કથન	૪
સંસ્કૃત પૂર્વ મેઘદૂત	૨
સંસ્કૃત ઉત્તર મેઘદૂત	૩૦
શુજશતી પૂર્વ મેઘદૂત	૩
શુજશતી ઉત્તર મેઘદૂત	૩૧
પૂર્વમેઘના કઠિન શબ્દાર્થ	૫૪
ઉત્તરમેઘના કઠિન શબ્દાર્થ	૬૩
શુદ્ધિપત્ર	૭૧
મેઘદૂત માહિલા સુભાષિત	૭૩
કાલિદાસનું ભૌગોલિક જ્ઞાન	૭૬

પ્રસ્તાવના

શ્રી કૃપાશંકર બેચરલાલ પંડિતે મને એમના 'ત્રિઘટ'ના સમશ્લોકી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના લખવા કહ્યું, ત્યારે નિશ્ચે મને લાગ્યું કે તેઓ ઘર બૂઝ્યા છે. ન તો હું સાહિત્યકાર કે સાહિત્યવિવેચક. પ્રત્યેક શિક્ષિત નાગરિક માતૃભાષાથી પરિચિત હોઈ સાહિત્ય-રસિક હોઈ શકે, પરંતુ તેટલી માત્ર યોગ્યતાથી આવી કૃતિની પ્રસ્તાવના લખવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત ન થાય. તથાપિ દીર્ઘ પરિચય અને સૌજન્ય-પ્રેરિત એમની માગણી હું તરછોડી ન શક્યો અને પરિણામે હું આજ પ્રસ્તાવના લખવાની કૃષ્ટતા કરું છું.

ભાષાંતર કરવું એ સહજ વાત નથી. સફળ ભાષાંતર કરતાં પહેલાં મૂળ લેખકના માનસમાં ઓતપ્રોત થવું જોઈએ છે. અને મૂળ લેખક જે પ્રસ્તુત ભાષામાં લખે તો કેવી કૃતિ રજૂ કરે, એવું તાદશ ચિત્ર દષ્ટિ સમક્ષ રાખવું જોઈએ છે. તો જ ભાષાંતર અનુરૂપ થાય. કેવળ શબ્દ-રચનાને વળગી રહેવું એ તો શબ્દજ્ઞાન વિસ્તારવા જેવું છે. પરંતુ એ રચનાની હીતર અર્થસંદર્ભ અને ભાવાલેખન હોય છે. એનો પાર પામી તેવું ભાષાંતરમાં યથાર્થ આલેખન કરવું એમાજ ભાષાંતરની સફળતા છે. સાધારણ ભાષાંતર કરવામાં આટલી ખૂબીઓ હોવી જોઈએ અને સિદ્ધહસ્ત લેખક એ બધી સંપાદન કરવામાં યશસ્વી નીવડે.

સમશ્લોકી ભાષાંતર કરવામાં તો આનાથી પણ વધુ દુષ્કરતા હોય છે. શ્લોકમદ્ધતાને હીધે આલેખનની સીમા

બંધાઈ ગયેલી હોય છે. તેને શ્લોક યા વૃત્તરચનાની મર્યાદામાં રહીને જ શબ્દ અર્થ અને ભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હોય છે, અને આથી કરીને ભાષાંતર કરવાનું કાર્ય નિતાંત દુષ્કર થાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે કિલ્બટ રચના અવશ્ય પ્રાકૃર્ભૂત થાય છે. અને વખતોવખત ભાષાંતરકારને વધુ અવકાશ મળ્યો હોત તો આલેખન વધુ સુગમ અને ભાવવાહી થતે, એમ ભાગ્યા વગર રહેતું નથી. એમાં પણ જો મૂળ સાદી ભાષામાં હોય, વધારામાં અનુષ્ટુપ અથવા ઉપજાતિ જેવાં વૃત્તોમાં હોય, તો ભાષાંતરકારનું કાર્ય એટલું કઠિન હોતું નથી; પરંતુ મહાકવિ કાલિદાસ જેવા સમર્થ કવિની અનુપમ કૃતિ હોય, મંદાકાંતા ઇત્યાદિ વૃત્તોમાં લખાયેલી હોય, શબ્દરચના અર્થગાંભીર્ય અને ભાવનિર્ભરતા પદે પદે સમુદ્ભસતાં હોય; તો ભાષાંતરકારની કઠિનતાની અવધિ જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એનું કાર્ય દુષ્કરતમ નીવડે છે.

મહાકવિ કાલિદાસના 'મેઘદૂત'નું સમશ્લોકી ભાષાંતર કરવાની હામ કોઈ વિરલ સાહિત્યકાર જ ભીડી શકે, અને એનું ભાષાંતર કરવામાં શ્રી કૃપાશંકર ભાઈએ એકાંતિક સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. સમશ્લોકીમાં વૃત્તબંધની મર્યાદાના કારણે કવચિત્ અનિવાર્ય કિલ્બટતા, હ્રસ્વ દીર્ઘ પ્રયોગો, ઉચ્ચાવચ પંક્તિરચના ઇત્યાદિ કહેવાતા દોષો હોવા છતાં સરવાળે આખું ભાષાંતર સુસંબદ્ધ ભાવવાહી અને હૃદયગમ પરિણમ્યું છે અને સાહિત્ય-રસિકોને રોચક અને આહ્લાદ જનક નીવડશે. ગુજરાતી વાક્યમયના અભ્યાસીઓને એમની આ કૃતિ મૂળ કાવ્યના અભાવે એક કલાત્મક રસથાળ અર્પશે અને ગુજરાતી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ લેખક તરીકે એમનું એક અનોખું સ્થાન કદપશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

નાને મોઢેમોઢી વાતો કરવી અસ્થાને છે, આવા દુષ્કર કાર્યની સફળતાથી પૂર્ણાહુતિ કરવા સારું હું શ્રી કૃપાશંકરભાઈને વારંવાર અભિનંદુ છું અને આશા રાખું છું કે આ જ રીતે, બધેકે વધુ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે, તેઓ ભવિષ્યમાં ગિરા ગુર્જરીની સેવા કરી ગુજરાતી સાહિત્યકાર તરીકે અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

ધતિ અલં વિસ્તરેષુ.

વારાણસી

નટવરલાલ હરિલાલ ભગવતી

૫-૩-૬૧

(નિવૃત્ત સુપ્રીમ કોર્ટના જજ, કુલ-
પતિ કાશી - હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય :
(વારાણસી)

માસંગિક કથન.

સંસ્કૃત ભાષાના વિશાળ વાક્યમયમાં મેંયા પ્રકૃતિન પ્રસાદપ્રાપ્ત અને રસસિદ્ધ મહાકવિ કાલિદાસનું 'મેઘદૂત કાવ્ય' સર્વ મણિઓમાં મહાર્ધ મણિ સમાન કાવ્ય છે. સર્વ રસોત્તું સમુચ્ચયરૂપ, ઉર્ધ્વગામી કલ્પનાઓથી ઉત્પન્ન રાતું અને ઉપરાઉપરી અનેક ઉપમાઓથી છક કરતું એ વિદ્વાનોની અલૌકિક સૌરભપ્રદ મનોહર રમણવાદિકા છે. આવા આ કાવ્યનું સ્વભાષામાં સમસ્લોકી ભાષાંતર કરવાની મને ઇચ્છા થઈ. અને વિદ્યાવ્યાસંગી કીલાભાર્થ ધનરયામ, મહાકવિ નાનાલાલભાર્થ અને વિદ્વાન ભીમરાવભાર્થ દિવેદિયાનાં સમસ્લોકી ભાષાંતરે વાંચ્યાં. આથી તો વળી સમસ્લોકી ભાષાંતર કરવાની ઇચ્છા વિશેષ પ્રબળ થઈ. આ કામ દુર્ઘટ છતાં મુનિશ્રયી બની સ્વભાષામાં સમસ્લોકી ભાષાંતર કરવાનું કામ આરંભ્યું. નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'મેઘદૂત' અને એના દીકાકાર મલ્લિનાથની દીકાને ભાષાંતર કરવામાં હું અનુસર્યો છું. મેં અન્ય દીકાકારોની દીકાઓ જોવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. મલ્લિનાથ પોતે દીકા કરવામાં જ્યાં અન્ય દીકાકારોથી લુદ્ધ પડે છે, ત્યાં એનો પોતાની દીકામાં ઉલ્લેખ કરે છે, આથી બીજા દીકાકારોની દીકાઓ જોવાની મને જરૂર જણાઈ નથી. દીકા અને મૂળ સ્લોકને બરાબર સમજી, સ્લોકના ભાવને બરાબર મનમાં રમાડી એને સ્વભાષામાં પ્રતિબિંબિત કરવાને હું મથ્યો છું. છતાં મૂળ વસ્તુની જરા પણ ક્ષતિ ન થાય એને માટે પૂરતી કાળજી રાખી છે; તેમજ સ્વાભાવિકતા સાચવવા પૂરતો સાવધાન રહ્યો છું.

ભાષાંતરના પચીસેક શ્લોકો તૈયાર કર્યા પછી મને વિચાર આવ્યો કે આમને આમ મનસ્વીપણે વધ્યા કરવું એ ઠીક નથી, પણ ભાષાંતર કરવામાં પ્રમાણભૂત અને સમર્થ વિદ્વાન કેશવલાલભાઈ ધ્રુવને ફરેલું સમશ્લોકી બનાવું અને આમાં મારી અયોગ્યતા અને મિથ્યા પ્રયાસ જણાય તો ત્યાંથી અટકું. આવી સમજથી હું વિદ્વદ્વર્ષ કેશવલાલભાઈને ત્યાં ફરેલ સમશ્લોકી ભાષાંતરના શ્લોકો લઈને ગયો. અને જણાવ્યું કે “મેં મેઘદૂતનું સમશ્લોકી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું છે; એ આપ જોવા કૃપા કરો. જે ખરાબર હોય તો આગળ પ્રયાસ કરું, નહિ તો મારી અભિલાષને આવરી આગળ વધતો અટકું”. મેઘદૂત કાવ્યનું સમશ્લોકી ભાષાંતર કરવાની કહણાશ જાણનાર અને અનુભવનાર વિદ્વદ્વર્ષ કેશવલાલભાઈ મારા સામું જ જોઈ રહ્યા અને કશું બોલ્યા નહિ. મેં ફરી નમ્રતાથી કહ્યું : “હું જ્યારે કરેલા પ્રયાસના શ્લોકો અત્રે લાવ્યો છું, તો એ સાંભળી જવા કૃપા કરો મારો મિથ્યા પ્રયાસ હશે તો હું આટલે થી જ આગળ વધતો અટકીશ.” આ સાંભળી એઓશ્રીએ મને આજેલા શ્લોકોવાંચી જવાની આજ્ઞા કરી. મેં એક પછી એક શ્લોક મૂળ શ્લોક સહિત સમશ્લોકી ભાષાંતર વાંચવા માંડ્યું પ્રથમ સમશ્લોકી ભાષાંતરથી જ એઓશ્રી ઉપર સારી અસર થઈ છે એમ લાગ્યું. પાંચેક શ્લોકો મેં વાંચ્યા અને મેં એઓશ્રીને પૂછ્યું : “આપ કહેતા હો તો આગળ વાંચું અથવા આટલેથી જ અટકું.” એમણે કહ્યું : “ના, જેટલા શ્લોકો લાવ્યા છે તે બધાય વાંચી જાઓ”. હું ભાષાંતરના પચીસ શ્લોકો લઈ ગયો હતો તે એક પછી એક એમ બધાય વાંચી ગયો. આ ભાષાંતરની એમના મન ઉપર ઝી અસર થઈ છે, એ જાણવા ઉત્સુકપણે

એમના સામું હું જોઈ રહ્યો, અને તરતજ એઓશ્રીએ હર્ષિત
 હૃદયે મને જણાવ્યું : “અનુભાઈ, (આ નામથી મારા
 એમની સાથેના ભુજના સંબંધને લીધે એઓ મને બોલાવતા
 હતા.) આજ મુઘીનાં થયેલાં સમશ્લોકી ભાષાંતરોમાં
 તમારું ભાષાંતર ઉત્તમ છે. વાસ્તે ‘પૂર્વમેધ’ અને ઉત્તર
 મેધનું ભાષાંતર પૂરું કરી મારી પાસે આવજો”. થોડાક
 માસ પછી આ ભાષાંતર પૂરું કરી કરેલું ભાષાંતર
 લઈ એમની પાસે ગયા. એઓશ્રીએ એક એક
 શ્લોક મર્વ બાબુથી તપાસી જોયા અને ત્રણેક શ્લોક
 માં ઉચિત સૂચના અને સુધારો કરી કરેલા ભાષાંતર
 ને મુહુર્તે અને સંતોષ દર્શાવ્યો. આ પ્રસંગ બન્યા
 પછી એઓ અત્રેના ઘરમાં પડી ગયા અને મુંબઈ
 ગયા અને ત્યાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. મારી પ્રસ્તાવના
 લખાવવાની ઇચ્છા મનમાં જ રહી. ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ નવલ
 કથાકાર મદ્દગત રમણલાલ વગંતલાલ દેસાઈને મળવાનો
 યોગ થયો. એમની આગળ દોઢ શ્લોકો વાંચ્યા અને એ
 સાંભળી એઓશ્રી બોલ્યા : “આ ભાષાંતર સારું થયેલું છે.
 આની પ્રસ્તાવના હું લખીશ. પ્રેસમાં છપાવવા જાય એટલે મને
 પત્ર લખજો.” પરંતુ આવો લાભ હું બેમાંથી એકેનો પણ
 લઈ શક્યો નથી. ત્યારપછી વેદાંત અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રખર
 વિદ્વાન સદગત આનંદગંધર્ભાઈ કે જેઓ મારા ઉપર ગદ-
 ભાવ રાખતા હતા. તેમના સંબંધને લઈને આત્રે ગુજરાત
 યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-આન્સેલર દરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયાને
 મળ્યો અને કરેલું ભાષાંતર બતાવ્યું, અને પ્રસ્તાવના લખી
 આપવાની વિનંતિ કરી એઓશ્રીએ ભાષાંતરે સાંભળી ઉ-
 ગાર દાઢ્યા : “આવું સરળ ભાષાંતર છપાયા વગર કેમ પડી
 રહ્યું છે”? મેં જણાવ્યું “સંલેગવશાત્”. એઓશ્રીએ એક

માસ પછી પ્રસ્તાવના લખી આપવાનું જણાવ્યું; પણ પ્રતિકૂળતા ને લગને આ પણ લાલ લઈ શક્યો નહિ. આખરે પુરાણી ઓળખાણના મુખીમ કોર્ટના નિવૃત્ત જજ અને હાલમાં વારાણસી-હિંદુ યુનિવર્સિટીના કૃતપતિ સહૃદયી શ્રી નટવરલાલભાઈ ભગવતીને મળ્યો અને કરેલા સમશ્લોકી ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની વિનંતિ કરી અને કરેલા ભાષાન્તરની નોટ એમની સાથે બનારસ લઈ જવાને આપી. એઓ શ્રીએ સીજન્ય ભાવે અતિ વ્યવસાય છતાં એકે એક શ્લોક બરાબર તપાસી ઘોડીક સૂચનાઓ માથે પ્રસ્તાવના લખી મોકલાવી છે; અને કષ્ટ વેઠી કરેલા ભાષાન્તરને મુશુક્ત કરવા કૃપા કરી છે.

દુર્ઘટ સમશ્લોકી ભાષાન્તર કરવામાં હું સફળ થયો છું કે નહિ એ ચકાસવા માટે હું જુદા જુદા સમર્થ વિદ્વાનોની પાસે ગયો છું અને એમના હૃદયનો અભિપ્રાય જાણવા માટે જ આ માર્ગ મેં જાણી બૂઝીને લીધો છે. એમ કરવામાં કદાચ આત્મશ્રદ્ધા જોડું જણાયે; પણ ખરી રીતે જોતાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે, એ જાણવા માટે જ આ માર્ગ મેં જાણી બૂઝીને વહોરી લીધો છે. આ ભાષાન્તર કરવામાં મહાકવિ કાલિદાસની પ્રૌઢ ભાષાને શોભે એવી સંસ્કારી ગરવી ગુર્જરી ગિરામાં પદચર્યાના કરવા બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. છતાં વાચકવૃંદ અને વિદ્વદ્વર્ગને જે જણાય તે ખરું.

ત્રિવેદીની અનુપમ કાવ્યકૃતિના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સદીમાં છે, એવું અનેક વિદ્વાનોએ સમર્થન કરી નિર્ણય કર્યો છે. એ વિષય

હું વિષય પેવણમ કરવા હું માગતો નથી; તેમજ એ વિષય-
પણ મારો નથી.

મહાકવિ કાલિદાસની અને એની દિવ્ય રસભરી
ત્રેધદૂત કાવ્યકૃતિની વિશ્વવ્યાપી કીર્તિ છે. કોઈ સંસ્કારી
એવી પ્રજા નથી કે જ્યાં આ સુમધુર કાવ્યનાં ભાષાન્તર
નથી થયાં, અને હૃદયાહુલાદક રસનું આસ્વાદન નથી
થયું. દરેક ભાષામાં એનાં ભાષાન્તરો થયાં છે. અને ખુદ
સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એનાં અનુકરણો કરવાનાં પણ પ્રયાસો
કરવામાં આવ્યા છે. આપણી ગુર્જરી ભાષામાં મૂળ શ્લોક-
માં અને અન્ય શ્લોકમાં દશેક ભાષાન્તરો થયાં છે, છતાં
અજોડ 'ત્રેધદૂત' તે અજોડ જ રહ્યું છે. આ વિરલ કૃતિ તે
વિરલ જ રહી છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનોને આ વિનોદ અને
આનંદ આપનારી કૃતિ છે, તેથી સંસ્કૃત વાસ્તવ્યમાં પ્રચ-
લિત વચન ચાલ્યું આવે છે કે "માવેમેવે ગદ્યં વચ" આ કાવ્ય
સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં વિહરણ કરાવનારું અને કલ્પનાઓના
ભરમાં રમાડનારું છે. તેથી વાંચનારને અસૌક્રિક સુખનો
અનુભવ થાય છે.

ઉપર જણાવેલા માન્યવર વિદ્વાનોએ આ ભાષાન્તર
સરળ થયેલું જણાવ્યાથી અને મને પ્રભુ-કૃપાએ
એવું થયેલું લાગવાથી મેં કોઈપણ શ્લોકનું ગદ્યમાં
વિશેષ વિચરણ આપ્યું નથી; માત્ર કહિન શબ્દોના અર્થ
આપવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે; છતાં બીજી આવૃત્તિ નીકળ-
વાનો યોગ આવે તો જે ન્યૂનતા રહી હશે તે દૂર કરવા
યત્ન કરવામાં આવશે. અને તો એક જ લગની હતી કે
સમશ્લોકી ભાષાન્તર સરળ અને સ્વાભાવિક કેમ અને અને

એવું જો બન્યું હોય તો એ એમ પ્રભુનો પ્રભાદ છે, માગે નાંદ, અને એમ જો ન બન્યું હોય, તો એમાં દોષ અને ક્ષતિ તે માગં છે.

ત્રે માન અન્ય વ્યવસાયમાં અતિ પશ્ચિમથી ગુર્જરી ગિગમા મમશ્લોદી ભાષાંતર કર્યું છે. એની પ્રસ્તાવના માન્યવર સહૃદયી શ્રી નરવન્દસાસ ભાઈ ભગવતીએ અતિ વ્યવસાય હતાં કરેલા મમશ્લોદી ભાષાંતરનો એકેએક શ્લોક તપાસી લખી આપી છે. એને માટે હું અત્રે એઓશ્રીનો અંતઃકૃત્તિ ઉપકાર માનું છું.

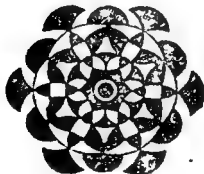
આ ભાષાંતર માત્ર ત્રણ વાંચી જોડણી-ગુરુ કરી પ્રમિદ્ધ દુન્યામાં ફગવનામ દા. ગાંધીએ મેલા આપી છે. એ તન્દ્રે આભાગની જાનાપીવી નિહાળી કૃતાર્થતા અનુભવું છું. આ મેઘદૂત ડાપાવવા મારું માગ પ્રેમની ગાંઠ વળુ કરી આપવા મારે તેમજ આ પ્રુઅકને ડાપાવવા તથા ખપાવવા વગેરેની મર્ન વ્યવસ્થા અત્રેના મુપ્રમિદ્ધ ગુર્જર મથ ન્ત્ર દાર્યાલયના માલિક સાથે કરી આપના મારે મહદયતાથી તનતોડ મહેનત દુન્યાં શ્રી અન્તિસાસ વાઘેલા પ્રત્યે ઉપકારવૃત્તિ ફર્ગાવવાની તક લઈ છું. તેમજ આ દિશામાં જેમણે જેમણે મને મદાય કરી છે તે મર્વેના પણ ઉપકાર માનું છું. અત્રે ન સાક્ષતા દિલગીગીના બે ગાંઠો લખવા પડે છે કે બે કામમા ડાપવામા ન દેવવા યોગ્ય ભૂલો થઈ છે તે શુદ્ધિ પત્રમા જોઈ વાચવા કૃપા કરવી.

ગુર્જર ગિગમા પ્રમિદ્ધ થતું આ મમશ્લોદી ભાષાંતર વર્ષો ઉપર તેવાં થયેલું હતું: પણ પ્રતિનૂય મત્તેગાના

કારણે અપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં પડી રહ્યું હતું તે હવે પ્રસિદ્ધ થઈ જનવૃંદના હાથમાં ચુકાય છે, એને માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો હૃદયના પૂર્ણ ભાવથી ઉપકાર માનું છું. તેમજ જે અભિલાષથી અને સમજથી સમશ્લોકી ભાષાંતર કરવા ધારેલું તે પ્રમાણે એ સર્ણ ને ચુવાચ્ય થઈ શક્યું હશે તેા એનાથી મારા લીધેલા વ્રમની કૃતકૃત્યતા અનુભવીશ. હવે આગળ ન વધતાં આટલેથી જ વિરમું છું.

નમ્રજન

કૃપાશંકર બહેચરલાલ પંડિત

મેઘ દૂતનું

ગુર્જરી ગિરામાં

સમશ્લોકી ભાષાંતર

मेघदूत

पूर्वमेघ

[मन्दाक्रान्ता वृत्तम्]

कश्चित्क्रान्ताविरहगुरणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ॥१॥

तस्मिन्नद्वौ कतिचिदयस्ताविमयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आपादस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं

वमक्रोडापरिणतगजमेक्षणीयं ददर्श ॥२॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रन्तर्वाप्पथिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्पन्यथावृत्तिचेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥३॥

प्रत्यासन्ने नमसि दयिताजीवितालम्बनार्थं

जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।

सप्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥४॥

મહાકવિ કાલિદાસના

મેઘદૂતનું સમસ્તલોકી ગુજરાતી ભાષાંતર

પૂર્વમેઘ

મંદાકાંતા વૃત

કોઈ યક્ષ સ્ખલિત ધરમે વર્ષનો સ્વામીશાપ
થાતાં કાંતાવિરહથી ધીજ્યો નિજ સામર્થ્યભ્રષ્ટ;
સીતાસ્નાને પુનિત જળ જ્યાં ને શિળી જંચવાળાં
વૃક્ષો ઝાપ્યાં તહિં જઈ વસ્યો રમણિયશ્રમેમાં ૧.

તે અદ્રિમાં પ્રિયવિરહી તે કામીએ કેટલાક,
કાઠયા માસો કનકલું કડું નીસરે શૂન્ય હાથ ;
ને આપાઠે પ્રથમ દિવસે ભોંકી દંતુ કીડંત,
હસ્તી-શો ત્યાં રમણીય દીઠો શૃંગ-લેટલ મેઘ. ૨

ઊભી કંઈ કુતૂહલ તણા મૂળ તે મેઘ સામે,
અશ્રુહૃયે ચિર સમય યક્ષ ડૂબ્યો વિચારે;
સંયોગીએ ચલિત મનના થાય જ્યાં ભેઈ મેઘ,
આશલેષાધી પછી દૂર પડ્યા પ્રેહીતું કહેવું શું જ ? ૩

વહાલી કેરું જીવન ઠકવા આવણુ પ્રાપ્ત ભેઠ,
મેઘ દ્વારા ખખર ખુશીની કહાવવા ઉર આણી;
તેણે તાજાં કુટજ-કુસુમે મેઘને અર્ધ આપી,
નેહુ લીનાં મધુર વચને હપી લીધો પધાવી- ૪

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-

मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।

आशाबन्धः कुमुमसदृशं प्रायशो हृद्गनानां

सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥१०॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आ कैलासाद् विसर्गिसलयच्छेदपायेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥११॥

आपृच्छस्व मियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं

बन्धैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाप्यमुष्णम् ॥१२॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यम्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपभुज्य ॥१३॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-

र्दृष्टोत्सादश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदद्भुसः खं

दिङ्नागानां पथि परिहरन्मूलदस्तावलेपान् ॥१४॥

જેશે નિશ્ચે અવિરત જઈ મેહુદિનો ગણુંતી
એકરવામીપ્રત ધરી રહી જીવતી જાંધુપત્ની;
આશાખંધે પ્રણયી હૃદયે પુષ્પ-શાં નારીઓના
વિયોગે રહે ટકી જ બહુધા સઘ જે ભક્ત યાતાં. ૧૦

જેથી યાતી ફૂલવતી ભૂમિ ઊગી શિલીંધ્ર એવો,
તારો કળે મુખદ ધ્વનિ તે સાંભળી રાજહંસો,
ભાથું લેને ખિસરાકલતું માનસોત્સુક જાવા,
ફેલાસાદિ મુખી નભપથે આવશે સંગ તારા. ૧૧

લેટી લેજે શીખ મુહૂઢ એ પ્રિય ઊંચા ગિરિની,
વિશ્વે વંધા રહુપતિપદે મેખલા અંકી જેની;
જેની સાથે પ્રાતઃકાળ પહીં આવી સંયોગ માંહે,
સારી ઊનાચિરવિરહી છુ વાપ્ય પ્રીતિ બતાવે. ૧૨

રસ્તો તારો મુણ કહું હવે જે પ્રયાણાનુરૂપ,
સંદેશો તું મુજ, ઘન ! પહી મુણશે કર્ણપેય,
જ્યાં જ્યાં થાકે ગિરિ પર મૂકી પાદ જાશે તું આગે,
જ્યાં જ્યાં થાયે ક્ષીણુતું હળવું પાણી અર્ણવું પીને. ૧૩

વાયુ અદ્રિશિખર શું હરે એમ તું ને ધસંતો,
ઊંચે જેશે ચક્રિત નયને મુગ્ધ સિદ્ધાંચનાઓ;
ઊડ્યો જ આ સરસ નિચુલસ્થાનથી ઉત્તરે ને,
દિગ્માગોના સ્થૂલ કર તણા વારતો ક્ષેપ વ્યોમે. ૧૪

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति घनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं चपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

वर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेपस्य विष्णोः ॥१५॥

त्वय्यायत्तं कृपिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधुलोचनः पीयमानः ।

सद्यः सीरोत्तरुपणमुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं

किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुवृत्तिर्भूय एवोत्तरेण ॥१६॥

त्वामासारमशमितवनोपप्लवं साधु मृध्ना

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रहृदः ।

न क्षुद्रोऽपि मथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुक्तः किं पुनर्यस्तयोच्चैः ॥१७॥

उद्योपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-

स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसरणैः ।

नूनं याम्यत्यमरमिधुनमेषणीयामरस्थां

मध्यं श्यामः स्तन इव भुजः शेषविस्तारपाण्डुः ॥१८॥

स्थित्या तस्मिन्वनवरवपुःशुक्लकृच्छ्रे मूर्ध्नि

तोषोत्सर्गद्रुततरगनिम्नत्परं वर्म तीर्णः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपपन्नमिदं विन्ध्यपादे रिनीर्णां

मक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गमय्य ॥१९॥

પેલું સામે વિવિધ મણિની મિશ્ર દીપ્તિ-શુ રમ્ય,
વહમીકાએ સ્ફુરી નીકળતું ઇંદ્રતું ખંડ ચાપ,
જેને લેને તુજ વધુ વધુ શામળું શોભી રહેશે,
જેવું રૂડા મચુરપીછથી વિપ્લવું ગાપવેશે. ૧૫

તારા હાથે કૃપિક્ષ્ણ ગણી ગોરીઆ ગામડાંની,
જેશે તુંને અમીલરી દગે ભૂવિલાસે અજાણી;
તાજાં ખેડ્યાં મધમધી રહ્યાં માળ દેત્રો ચઢીને,
થાડું રહે ત્યાં ફરી તું વધજે ઉત્તરે વેગ સાથે. ૧૬

હારી વૃષ્ટિ થકી દવ વને ને પથે થૈ અમિત,
આબો તુંને શિરથી ધરશે ત્યાં ગિરિ આમ્રકૂટ;
પૂર્વે કીધી ઉપકૃતિ લહી આશ્રમે મિત્ર આણ્યે,
શુદ્ધે થાતો વિમુખ ન પછી ફૂલેલું શું ઉચ્ચતું તે. ૧૭

પામ્યે છાયો પરિણત ફળે રમ્ય આગ્રે વનોના,
તું ઘેરાતાં ઉપર શિખરે દિનન્ધ વેણી સમે ત્યાં;
થાશે સાથે મુરચુગલને અદ્વિ તે દર્શનીય,
જાણે વચ્ચે સ્તન ભૂમિ તણું શ્યામ ને પાંડુ શેષ. ૧૮

તે કૈલે બ્યાં વનચરવધૂ ફેરી માણેલ કુંજે,
વર્ષેલો ત્યાં જરી તરી રહી વાધતાં ત્યાંથી મોડયો,
જેશે રેવા વિપમ પથરે વિધ્યપાદે છવાતી,
હસ્તી અગ્ર વિવિધ ચીતરી ભસ્મ-શી જે મુહાતી. ૧૯

तस्यास्तित्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जमतिहतरयं तोयमादाय मच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णतागौरवाय ॥२०॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्घरुष्टै-

राविभूतमथममुकुलाः कन्दलीश्चानुरुच्छम् ।

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाग्राय चोर्व्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥२१॥

अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्नीक्षमाणाः

श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।

त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः

सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि ॥२२॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं प्रियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभी पर्वते पर्वते ते ।

ध्रुवापाङ्गैः सज्जनपदैः स्वायतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यानः कथमपि भवान्ान्तुमाशु व्यवस्येत् ॥२३॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः मृचिभिन्नै-

र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुल्यामचैत्याः ।

त्वय्यासन्ने परिणतफल्द्रयामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्यापिदंसा दशार्णाः ॥२४॥

તુર ફાર્યા વનગજમદે વારિ વાતિત તેલું,
જંબુકુંળે ખળ્યું લઈ જળે વાંતિ વૃષ્ટિ કરી તું;
ભારે થાતાં જલદ તુજને નહૈં શકે ખેંગી વાત,
ખાલી સર્વે ખચિત લકુને પૂર્ણતા ગૌરવાર્થ. ૨૦

લીલાં ભૂરાં અરધ વિકસ્યાં કેસરોયુક્ત નીપ,
જોતા ખાતા પ્રથમ ડૂખની કંદલી કમ્બલીર,
સુંઘી લેતા વનભૂમિ તણો ગંધ ફેર્યા અધિક,
એ સારંગો તુજ સૂચવશે વારિ વર્ષાત માર્ગ. ૨૧

વર્ષાખિંડુ કુશળ મહુલે આતકે પેખતા ને,
જાતા હારે બકગણ ગણી ચિહ્ની દર્શાવતા જે;
તે એ સિલો ગ્રિય સહચરી કોપતી બહાવરીના,
હૈ અપસેવો સ્તનિત સમયે માન દેશે તને ત્યાં. ૨૨

હજી જાવા જલદી તું સખા મુજ પ્રિયાર્થ તોયે,
માનું દાગધતિ હું કુળે મહેકતા શેલ શેલે;
સામા આવી જળભરી દમે માર દોઢ વધાવી,
લેશે તોયે જ્યમ ત્યમ કરી જાત્રું તારે ત્વરાથી. ૨૩

વારો પીળી થતી ઉપવને કેતદીઅમ કુટ્યે,
માળા પાંધી શુદ્ધખલ ભરે મામનાં ચૈત્ય સર્વે;
જંબુ પાક્યે વન રૂડું નીકું હંસ રહે કેટલાક,
દાદા એવો તુજ પગલે શાલી રહેશે દશાર્જ. ૨૪

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
 गत्वा सद्यः फलमत्रिकलं कामुकत्वस्य लब्ध्वा ।
 तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मा-
 त्सभूभङ्गं मुखमिव पयो चेन्नवत्याधलोर्मिः॥२५॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
 स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
 यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
 मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥२६॥

विश्रान्तः सन्प्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-
 न्नुद्यानानां नवजलकणैर्युधिकाजालकानि ।
 गण्डस्वेदापनयनरुजा क्लान्तकर्णोत्पलानां
 छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलवीमुखानाम्॥२७॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
 सौमोत्सङ्गप्रणयत्रिमुखो मा स्म भूरुजयिन्याः ।
 विपुद्गामस्फुरितचक्रितैस्तत्र पौराङ्गनानां
 लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वाञ्छितोऽसि ॥२८॥

वीचिशोभस्तनितविहगध्रेणिकाञ्जीगुणायाः
 संसर्पन्त्याः स्तम्भितसुभगं दर्शितावर्तनामेः ।
 निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य
 स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि मियेषु॥२९॥

તેની વિશ્વે વિદિત વિદિશા નામની રાજવાની,
કામિતાનું પૂરણ ફળ ત્યાં પામશે સઘ પહોંચી,
જેથી તીરે મૃદુલ રવનું ઊર્મિરુદ્ધુ મીઠું જે,
વક્રભૂના મુખ-શું જળ તું વેત્રવંતીનું પીશે. ૨૫

તારા રૂપશે પ્રલકિત સમા શ્રોક પુખ્તી કંઠે,
ત્યાં એ નીચૈર્ગિરિ પર જઈ કાઢવો થાક તારે,
વેશ્યાઓના રતિપરિમલે મહેકતી કંદરા જ્યાં,
દશાંબે જે અતિ ઊછળતાં ચોવનો નાગરોનાં. ૨૬

ત્યાં વિરામી વનનદીતીરે સિંચતો બાગ માંહે,
તાજા છુંદે જીવની કળીઓ ને લૂંછ્યે સ્વેદ લાલે,
કળે વીલ્યાં કરણકૂલ એ માળવોનાં મુખોનો,
છાયા અપીં ક્ષણપરિચયી થી અહે માર્ગ તારો. ૨૭

જો દે જાતાં અવળું પડશે ઉત્તરો-મુખ તારે,
દુર્ભયેત્સંગે મુખવિમુખ તું ના થતો ઉન્નતગીએ;
વિદ્યુત રુદ્ધે પુરરમણીના તસ્ત વીંઝ્યા કરાક્ષ-
વાળાં નેત્રે રમણ ન કર્યું તો વૃથા જન્મ ભણ. ૨૮

છાણો ઊડ્યે કૂજત ખગની મેખતા પંક્તિ ધારી,
બેઢે બેઢેતી સ્ખલતી મધુરું દાખવી ચઢિનાભિ,
નિર્વિધ્યાનો ઉરસપથે માણજે પામી સંગ,
મીઠાં આલ્ય અજ્ઞાપ્યમો પિયુ-શું હાવસાવ. ૨૯

वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छायाः तटरुहतरुमंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते मुमग्ग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्य ॥३०॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा-

न्पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।

स्वरूपीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यैर्दृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥३१॥

दीर्घोर्कुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां

प्रत्युपेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः ।

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमद्भानुकूलः

शिमावातः म्रियतम इव प्रार्थनाचाडुकारः ॥३२॥

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शङ्खशुक्तीः

शप्पश्यामान्मरकतमणींनुन्मयूखपरोद्धान् ।

दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विदुमाणां च भद्रा-

न्संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥३३॥

प्रघोतस्य म्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे

हेमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राशः ।

अत्रोद्धान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाटय दपां-

दित्यागन्तूनमपति जनो यत्र धन्यूनभिदः ॥३४॥

વેણી-રૂંધે વહતી નદી એ નીર ઝાણું થવાથી,
ફીકી અંગે તટતરુ તણાં છૂર્ પર્ણો પડયાથી,
લાંબા બહેની સ્થિતિ સૂચવતી તારું સોભાવ્ય સૌમ્ય,
જેથી શોભું શરીર મુધરે યોજાજે તે ઉપાય. ૩૦

જાણે વૃદ્ધો ઉદયન-કથા ગ્રામમાં એ અવંતી,
પેહોંથી જાળે પ્રથમ કહી એ શ્રીભરી ઉત્તજયિની;
આવ્યા નીચે મુદ્દત લવથી સ્વર્ગના શેષ પુણ્યે,
આવ્યા ભૂમિ પર દીપી રહ્યા સ્વર્ગના ખંડ-શી જે. ૩૧

વિસ્તારતો કલરવ મદે કલકલ્યાં સારસોનો,
ખીલી ફાયો કમળમુરલિ સ્પર્શથી મહેંધી રહેતો,
શિખા-વાયુ પ્રિય વચનથી પ્રાર્થતા પિયુ-શો જ્યાં,
દાળે સ્ત્રીની મુરતજડતા ઠારી ગાત્રો ઉપામાં. ૩૨

વચ્ચે મોંઘા મણિ ગૂંથી કર્યા શુદ્ધમોહિતકહારો,
દૂર્વાવર્ણાં મરકત ઝંચે ને પ્રવાળો કરોડો;
છીપો શાંખો કઈકથી સ્વયા જોઈ જ્યાંનાં બજારો
લાગે બાકી સલિલ જ રહ્યું સર્વ રતનાકરે તો. ૩૩

બહાલી પુત્રી હરી ઉદયને અન્ન પ્રધોત ફેરી,
તે રાજની અહીં હતી રૂઢી હેમની તાડ ઝાડી;
ને ઉન્માદે નલગિરિ અહીં સ્તંભ ખેચી ભમ્યોતો,
રિઝાવે જ્યાં કહી અતિથિને આવી વાતો અભિજ્ઞો. ૩૪

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
 र्यन्धुग्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।
 हर्म्येण्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथा
 लक्ष्मीं पश्यंललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥३५॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
 पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।
 धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥३६॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
 स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्पेति भानुः ।
 कुर्वन्संध्याबलिपटदतां शूलिनः श्लाघनीया-
 मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गजितानाम् ॥३७॥

पादन्यासैः कणितरसनास्तत्र लीलावधूतै
 रत्नच्छायाखचितवलिमिश्रामरैः हान्तहस्ताः ।
 वेश्यास्त्वत्तो नखपदमुखाभ्याप्य वर्षाग्रचिन्द-
 नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥३८॥

पश्चादुच्चर्मुजतरुवने मण्डलेनामिलीनः
 सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।
 नृत्यारम्भे हर पशुपतेराद्रनागाग्निनेच्छां
 शान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टमक्तिर्मयान्या ॥३९॥

ફાલી જાળી થકી નીકળતા કેશ સંસ્કાર ધૂપે,
સ્નેહે અર્પ્યાં લવન શિખીનાં નૃત્ય-સન્માન લેને,
પુષ્પ મહેક્યા લલિત લલના પાદ રાગે ચિન્હોલાં,
એવાં હૃદયો મહી નીરખતો લક્ષ્મી વિશ્રામને ત્યાં. ૩૫

જાગે ત્યાંથી ત્રિભુવન ગુરુ-શંભુના પુણ્ય ધામે,
જોશે ભાવે શિવગણુ તને સ્વામીના કંઠ રૂપે;
જૂલે વાગો જહીં જળ ઝીલ્યે મોજાલી યુવતિને,
સ્નાને ફારો કમળ પમર્યા ગંધવંતા અનિલે. ૩૬

જો પહોંચે તું, જલધર મહાકાલને ધામ દિને,
તો રહેજે ત્યાં દિનમણિ તણે અસ્ત થાતાં લગીએ;
સાંજે રૂડી શિવપૂજનમાં વાગતી નાખતો શું;
ધીરું બેઠું ગરજન ક્યે પુણ્ય પામીશ પૂરું. ૩૭

બહેકે ઢાળી ચમરી-મણિથી દીપતી હાંડીઓની,
થાક્યા હસ્તો રણત રસના મુકતાં પાદ એવી;
નર્તિકાઓ નખકત શીળાં બિંદુ લે તુંજ તાળાં,
ફરે ભાંખા અલિતદર શા દફકાકો તને ત્યાં. ૩૮

પશ્ચાત્ લીંચા તરુવનભુજ તાંડવે ગોળ ઘરી,
તાળાં જાવા કુસુમ રી ધરી રક્તસંધ્યાની દીપ્તિ;
રકતે લીંચ્યાં ગજઅજિનની પૂરજે શિવમુખા,
જેરો સજિત તુજ હાથ રામ્યે સ્તંભો દરિયા શિવા. ૩૯

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं

रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिमेघैस्तमोभिः ।

सौदामिन्या कनकनिकपस्निग्धया दर्शयोर्वी

तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्बिलवास्ताः ॥४०॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां

नीत्वा रात्रिं चिरत्रिलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।

दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥४१॥

तस्मिन्काष्ठे नयनसलिलं योषितां खण्डितानां

शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म मानोस्त्यजाशु ।

प्राष्ठेयास्त्रं कमलवदनात्सोऽपि इतुं नलिन्याः

प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥४२॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने

छायात्मापि प्रकृतिमुभयो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।

तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-

न्मोघीकर्तुं चदुष्प्रफरोद्धर्तनमेक्षितानि ॥४३॥

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तयानीरशाखं

नीत्वा नीलं सलिलवसनं शुक्लरोग्नेनितम्बम् ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे न्यमानम्य भावि

ज्ञातास्वादो विवृतजयनां को विहातुं समर्थः ॥४४॥

ત્યાં મીણાયાં ઘન તિમિરથી છાપ રહ્યા રાજમાર્ગે,
ચાલી જાતી રમણુલવને રાત્રએ નારીઓને,
ઝંખી સોના નિકપશી વીજે માર્ગ દેખાડી દેજે,
ગર્જ વર્ષા ધ્વનિ કરીશ ના, સીરુ તે ગ્રામી જહીરો. ૮૦

છાઈ પૂરી જહીં નિરવતા કોક એ મ્હેલ છાજે,
રહે તે રાગે શ્રમિત વિલસ્યે વીજળી પત્ની સાથે;
પાછો લેજે દિવસ ઊગતાં પંચ બાકી તું, મિત્ર !
માથે જહોરી મુહુર કૃતિમાં કોઈ ના થાય મંદ. ૮૧

તે કાળે તો દુઃખજળ લૂછે શ્રેમીઓ ખડિતાનાં,
તેથી તારે જહાડી તજવો ભાનુનો માર્ગ જાતાં;
હિમાશ્રઓ શમન કરવા પશિની પદ્મ મુખે,
તે યે આવે રંધીશ કર તો ભારી વિદ્રેપ થાશે. ૮૨

ગંભીરાના હપિત દિલ-શાં નિર્મળાં નીર માંડે,
તારો આત્મા પ્રકૃતિમધુરો રાજ્યે છાંયથી એ;
તેથી તેનું કુમુદ ધવલું કુક્તાં લોલ મીન-
શ્મી લેવું વિદ્વાન કરવું ના થટે ચે કલિન. ૮૩

કિચિત્ તેનું કરથી ધર્મું શું વેત્ર શાખાથી સ્પર્શ્યું
ખેંચી નીળું જળ વસન જે તીર નિવંજ સકર્મું;
મૂકલો છું કરીશ દુઃખથી, મિત્ર તારું પ્રયાય,
નારો ખુદતાં જવનની તજ્યે કોણ આસ્વાદુ રાક્ષ, ૮૪

त्वन्निपन्दोच्छ्वसितवसुधामन्धसंपर्करम्यः

स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।

नीचैर्वास्पत्युपजिगमिपोर्देवपूर्वं गिरिं ते

शीतो वायुः परणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥४५॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेधीकृतात्मा

पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्योमगद्गाजलाद्रैः ।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-

मत्यादित्यं हुतवदमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥४६॥

ज्योतिर्लेखात्रलयि गलितं यस्य बह्वं भवानी

पुत्रमेम्णा कुवलयदलमापि कर्णे करोति ।

धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं

पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥४७॥

आराध्वैनं शरवणभवं देवमुलङ्घिताध्वा

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्दीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालम्येधाः सुरभित्तनयालम्भजां मानयिष्यन्

स्रोतोमूर्त्यां भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४८॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे

तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्मवाहम् ।

भेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-

रेकं मुक्ताशुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥४९॥

તારા વપે સુસ્તી ભૂમિના મંધ સ્પર્શે મધુરો,
શુદ્ધાંત્રે જે ધ્વનિ કરી રૂડો પી રહ્યા હંતી એવો;
હંડો વાયુ ફળ પકવતો ઊભરાનાં વનોના
વાશે મંદો મુખદ છુજને દેવગિરિ જતાં ત્યાં. ૪૫

પુષ્પોદ્ધે ચર્મ, ઘન, બીજી સ્વર્ગ ગંગાપ્રવાહે,
પુષ્પે વધી તહી નિત વસ્યા સિંચજે સ્કંદ જાતે;
રક્ષા ધોજે શાતકંઠુ તણાં સૈન્યની ચન્દ્રચૂડે,
અભિ મુખે સ્વિચીય ચક્રુ તેજ મૂકેલું તે છે. ૪૬

જ્યોતીરેખા વલયનું પડચું પિચ્છ જેનું ભવાની,
પુત્રમે કમળ દળને સ્થાન ક્યો ધરતી;
ચૈતાપાંગ શિવશશિ દીપ્ત સ્કંદના મોરને તે,
ગર્જા ઘેરો પછી નચવજે અદ્વિ ઝીલ્યા ધ્વનિએ. ૪૭

આરાધી એ શરવણ ચયા દેવને તંગી ધારી,
સિદ્ધ દંદે જલકલ્પ-બીડે માર્ગે છોડ્યા વઢાવી;
રતિદેવે મુગ્ધા યજના જે દીધાં તેની દીર્ઘિ-
દેષે વિષે વહતી નદીએ કુકળે આદરેથી. ૪૮

લેતાં વારિ ઊતરી લયી પુ' વિષ્ણુના વર્ણચોર,
મ્હોળો તોયે દૂરથી લહુ-સો તે નદીનો પ્રવાહ;
જાલે વચ્ચે સ્થૂલ મલિ ગૂથી માળ ભૂમિની એક
જોઈ રહેશે નણચર ખરે માંડીને દૃષ્ટિ સ્થિર. ૪૯

तामुत्तीर्य ब्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
 पक्ष्मोत्क्षेपाद्दुपरिविन्सत्कृष्णसारप्रभाणाम् ।
 कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुपामात्मविम्बं
 पात्रीकुर्वन्दशपुरवधुनेत्रकौतूहलानाम् ॥५०॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
 क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेयाः ।
 राजन्यानां सितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
 धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुस्रानि ॥५१॥

हित्वा ढालामभिमतरसां रेचतीलोचनाङ्गां
 चन्धुमीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिपेवे ।
 कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
 मन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥५२॥

तस्माद्दृष्टेरनुकनन् शैलराजावतीर्णा
 जह्नाः कन्यां सगरतनयम्वर्गसोपानपदक्तिम् ।
 गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहम्येव फेनैः
 गंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुप्रोर्मिहस्ता ॥५३॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धन्यम्बी
 त्वं चेदच्छम्फट्टिस्त्रिशदं तर्कयेत्तिर्यगम्मः ।
 संसर्पन्त्या मपदि भवतः स्योनसि च्छाययासौ
 स्यादभ्यानापगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥५४॥

તે ઝાળગી પરિચયલરી બૂલતા વિભ્રમોની,
પદ્મો સ્ફુર્તિ ઉચી વિલસતી કાળી ધોળી પ્રભાની;
કોડે સ્ફૂર્તિ મધુષ ધૂમતા ઝેલતા ડાલરે શી,
શોભી દૃષ્ટિ દશપુરસ્ત્રીની જાણુ અંગે સુહાવી. ૫૦

બ્રહ્માવર્તે પછી જનપદે સંચરી છાંયરૂપે
ક્ષત્રિયોના યુધ સૂચવતું તે કુરુક્ષેત્ર જાળે;
ધારાપાતે જયમ તું કમળો તેમ ગાંડીવધન્યા,
લાખો તીણા શરથી નૃપના શીર્ષ વધાવતો ત્યાં. ૫૧

ત્યાગી બહાણું મધુ હજીધરે રેવતીનેત્ર અંકુર,
ખંધુસ્નેહે રણવિમુખ થૈ જોડે સારસ્વતીતું;
સેવ્ય'તું તે પુનિત જળને સેવી અંતર વિશુદ્ધ,
તુંયે થાશે મુલગ ! રહીને વર્ણથી માત્ર રયામ. ૫૨

ત્યાંથી જાળે કનખલ થઈ શેલરાજેથી બહેતી,
ગંગાએ જે સગરમુતને સ્વર્ગ કેરી સીકી-શી
ગોરીમુખે થઢી ભુકદિને કીણદાસ્યે હસતી,
ધંદુસોદ્યા વિચિત્રથી જે શંભુના કેશ સ્પર્શતી. ૫૩

વ્યામે અર્ધો પૂઠથી મુરના હસ્તો જેવો વળીને
પીવા તેનું સ્ફટિક સરીખું સ્વચ્છ પાણી તું ચ્હાશે,
તો તેવે તે તુજ પડી રહી છાંયથી ત્યાં પ્રવાહે
અસ્થાને શું મળી જ મચુના સંગ એવી સુહાશે. ૫૪

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां

तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य श्रद्धे निपण्णः

शौभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥५५॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा

बाधेतोत्क्रास्यपित्तचमरीवालभारो दवाग्निः

अहस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-

रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमनाम् ॥५६॥

ये संरम्भोत्पतनरमसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-

न्मुक्ताध्वानं सपदि शरमा लङ्घयेयुर्मवन्तम् ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्

के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५७॥

तत्र व्यक्तं दृपदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैरुपचितवलिं भवितनम्रः परीयाः ।

यस्मिन्दृष्टे करणत्रिगमादूर्ध्वमुद्धतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धानाः ॥५८॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः

संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयी गीयते किंनरीभिः ।

निद्रादग्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-

संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥५९॥

કસ્તૂરીથી મઘમઘી શિલા જ્યાં મૃગો બેસવાથી,
તે ગંગાનું મૂળ હિમથી તે ગૌર હિમાદ્રિ પહોંચી,
માર્ગે લાગ્યો શ્રમ શમવવા બેસતાં, શૂંગ તેને
ધોળા શંભુ-વૃષભથી ખડ્યા પંક - શો શોભી રહેશે. ૫૫

વાતાં વાયુ પ્રકટી દવ જો દેવદારુ ઘસાયે
ખાળી જાળે ચમરીપૂંછના ગુચ્છ તેને પીડા દે;
તેવે એને ઉચિત વુજને દારવો કોટિ ધારે,
છે સંપત્તિ મહતની દુખો દુઃખીનાં ટાળવાને. ૫૬

ત્યાં જે કોષે કોઈથી જડયે માર્ગે છોડેલ વૃંને
સામાં થાવા શરભ તલપે લાગે થાવા ક્યઅંગે,
વર્ષાં ભારી અગણિત કરા-જૂથ વિખેરજે તે,
હીધે યત્નો વિકૃળ અથવા કોણ ના હાંસી પામે. ૫૭

ત્યાં શિલાએ પ્રુનિત પગલાં શંભુનાં દષ્ટિ આવે,
નિત્યે સિદ્ધે પૂજત ફરજે ફેરી ત્યાં નમ્રભાવે;
જેને દર્શો શરીર ત્યજતાં પાપથી ચૈ વિમુક્ત,
મદ્ધાણુઓ શિવગણપદે પામતા વાસ નિત્ય. ૫૮

વાગી રહેતા અનિલથી પૂર્વા દીવ્યકો ત્યાં મધુર,
તેની સાથે ત્રિપુરજયનાં દિનની ગાતી ગીત;
વું ગાજ્યાથી મુરજીવનિ-ચો કંદેરે થાય નાદ,
તો સંગીતે ખચીત શિવના ત્યાં થયો સાજ સર્વ. ૫૯

मालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-

न्हंसद्वारं भृगुपतियशावर्त्म यत्कौञ्चरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभि,

श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥६०॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितमस्थसंधेः

कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।

भृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः स्वं

राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः ॥६१॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनामे

सद्यःकृतद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।

शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां मवित्री-

मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीध ॥६२॥

दित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता

क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।

मङ्गीभवत्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः

सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥६३॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोदूयदृतोद्दीर्घनोयं

नेप्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यत्र धारागृहत्वम् ।

ताभ्यो मोक्षस्तत्र यदि सखे घर्मलब्धस्य न स्या-

त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥६४॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः

कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।

धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-

र्नानाचैष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥६५॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलं

न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।

या वः काले बहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना

मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥६६॥

લેતો વારિ કનક કમળો જ્યાં થતાં માનસે, તે
દર્શાવતો મુખ પર થઈ પ્રીતિ ઐરાવતે ને,
વાથી કલ્પદ્રુમની કૂંપળો જૂલ-શી જૂલવંત,
નાના ફીડા ફરી ઘન ! મુખે માણ્યે તે નગેન્દ્ર. ૬૫

ગંગાસાહી સરકી ધરતી પિયુના તુલ્ય તેને
અંકે બેઠી શું ન હું અલકા કામચારી પિછાને ?
ધારે અલ્હો સવત ઝડપમાં બેહ બૂરિ-વિમાના,
વામા ધારે જયમ અલકને સૂહવી સેર-મુક્તા. ૬૬

उत्तरमेघः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतगुरजाः क्षिग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुद्रमम्रंलिहाग्राः
प्रासादाम्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥१॥

हस्ते लीलारुमलमलके चालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रमसुनरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरवक चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥२॥

पत्रदयामा दिनरहस्यस्पर्धिनो यत्र वाहाः
शैलोद्ग्राहास्त्वमित्र करिणो वृष्टिमन्तःप्रभेदात् ।
योधाग्रण्यः प्रतिदशमृतं संपुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासग्रणाङ्गैः ॥३॥

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरसना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यमाम्बत्कन्यापा
नित्यज्योत्स्नाः प्रतिदत्तमोट्टितिरम्याः मदोषाः ॥४॥

आनन्दोत्पं नयनमल्लिं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुम्भमरजादिप्रस-योगसाध्यात् ।

ઉત્તરમેઘ

લો વિદ્યુત તો લલિત વનિતા લો ધનુ ચારુ ચિત્ર,
ગર્જે મીઠો ગલિર બજતાં સંગીતાર્થે તો મૃદંગ;
અંતર્વારિ યદિ અણ્ણિભૂમિ લો ઊંચો વ્યોમચુંબી
પ્રાસાદો જ્યાં વિવિધ વિભવે આમ તે તુજ સ્પર્શી. ૧

હસ્તે ક્રીડાક્રમણ અલકે કુંદ તાજાં ગૂંથેલાં
મુખે લોધપ્રસૂનરજધી શોભતી પાંડુ શોભા;
અંબોડામાં કુરબક નવાં ચારુ કુર્ણે શિરીષા,
ને જ્યાં સેધે તુજથી ઊપન્યાં નીપ ધારે વધૂઓ. ૨

જ્યાં છે અધો સુવિહય તણા સ્પર્શીને પર્ણવર્ણ
હસ્તી ઊંચા ગિરિસમ મહે વર્ષતા તુજ લેવા;
જૂંઝ્યાંતા જ્યાં દશમુખ પ્રતિ મુલરો ઘૂમી યુદ્ધે,
જળાણાંતાં ભૂયશ્ચ સઘળાં અંદ્રહાસક્ષતાંકે. ૩

જ્યાં છે નિત્યે તરુકૂલ કૂડ્યાં મત્ત ભૃંગાધી શુંબ્યાં;
હંસમેળી સર જૂડી સદા પદ્મ પદ્મિનીએ જ્યાં;
રહોડી રહેતા ભવનમયુરો નિત્ય સોદા દલાપે,
નિત્યે જ્યોત્સ્ના તિમિર દહીના રાત્રિઓ રમ્ય સ્ફોરે. ૪

જ્યાં આનંદ સલિલ નયને ના બીજાં કારણોએ,
બીજે તાપ રમર વિષ્ણુ નદિ લે રામે પ્રિય પામ્યે;
બીજાથી ના વિરદ દીવે રૂપજે માત્ર લે જ્યાં,
વિજેગાને બીજા વય નહિ એક રસ નિ ૫

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्यलानि
 ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसदायाः ।
 आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षममृतं
 त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥६॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेज्यमाना मरुद्धि-
 र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायां वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
 संक्रीडन्ते मणिभिरमरमार्थिना यत्र कन्याः ॥७॥

नीवीचन्धोच्छ्वसितशियिलं यत्र विम्बाधराणां
 क्षौमं रागादनिभृतरुरेष्वाक्षिपत्सु मियेषु ।
 अर्चिस्तुद्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
 ह्रीमूढानां भवति विफलमेरणा चूर्णमुष्टिः ॥८॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
 रालेखयानां नवजलरुणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।
 शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा जालमार्ग-
 र्भूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥९॥

यत्र स्त्रीणां मियतममृजालिद्रनोच्छ्वासितानां
 मद्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावल्गव्याः ।
 तत्संरोधापगमविग्रदैश्चन्द्रपादं निशीये
 ध्यालुम्पन्ति स्फुटजलवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥१०॥

યક્ષો જ્યાં સ્ત્રી અનુપમ સહ ચિત રત્ને જડેલી
 તારાઓથી ઝગની કુસુમો પાથર્યા-શી અટારી;
 સેવી લેતા રતિક્ષણ મધુ કદમ્બવૃક્ષોથી પ્રાપ્ત,
 ઘેરા તારા ધ્વનિ સમ ધીરા વાગી રહેતા મૃદંગ. ૬

જ્યાં ગંગાના જળથી શીતળા વાથી સેવાઈ રહેતી
 મંદારોના તટ ઉપરના છંચડે શીળી થાતી,
 ને મુષ્ટિએ કનકશી રૂડી રેતીમાં દાટી રત્નો,
 ખોળે એવું કીડતી અમરે જાંબી કુમારિકાઓ. ૭

વારે વારે અડપલું કયે ગાઠ શિથિલ થાતાં,
 રાગે ખેંચી પિયુ ઝૂંટવતા ચીર બીંબાધરાનાં;
 મુગ્ધા લાલ સમીપ જ ઝગ્યા રત્નદીપો યુગાવા,
 ફેંકે કંકુ ભરી ભરી મૂઠી યત્ન બતાવે વૃથા બધાં. ૮

વાયુ પ્રેર્યા જહીં નલ જૂક્યા મહેલના સપ્ત માળે
 પહોંચી ચિત્રો દુપિત કરીને વધતા વારિભુંદે,
 તારા જેવા જલક સરકયે ધૂમ્રરાહે નિપુણ
 રાંધાતા-શા અરી સરી જતા સઘ લે જળીમાર્ગ, ૯

તારી છાયા થકી છૂટી ગયા નિર્મળા ચંદ્રકિર્ણે
 વર્ષાવંતા જલકણ ચક્રે ચંદ્રકાન્તો મૂઘ્યા ને,
 ભેટયે પિયુ લીડી લીડી જુને લીલી બહીલી સ્ત્રીઓના
 અર્ધી રાત્રે અમ મુરતનો સર્વ બધાં દાળી દેતા. ૧૦

अक्षयान्तर्भवनिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-

रुद्रायद्भिर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम् ।

वैभ्राजाल्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया

बद्धालाणः बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥११॥

गत्युत्तुम्पादलपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविश्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालः स्तनपरिसरच्छिन्नमुत्रैश्च हारै-

र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥१२॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं

प्रायश्चापं न बहति भयान्मन्मथः पट्टपदज्यम् ।

सभृभङ्गमदितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै

स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥१३॥

वासधित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं

पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विमल्युतम् ।

लाक्षारामं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-

मेकः सूते सफलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥१४॥

तत्रागारं धनपतिगृहादुचरेणास्मदीयं

दूरादृक्ष्यं सुरपतिधनुश्चाख्या तोरणेन ।

यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे

हस्तप्राप्यस्तवकनमितो वात्यमन्दारवृक्षः ॥१५॥

જેના ધામે અખૂટ નિધિ ને ગિજ દેઠી ઊંચે
ગાતા કીર્તિ ધનપતિ તણી કિંનરો કેરી સાથે;
સંભાપતા રમણી ગણિકા અપ્સરા સંગ નિત્યે,
એવા કામી જહીં વિલસતા બાહ્ય વૈભાવ બાગે. ૧૧

યેગે જાતાં અલકથી સર્વા રમ્ય મંદારપુષ્પે,
પત્રરહેદે કનકકમળે કલ્પમાંથી પડ્યાં જે,
મોતીસંરે સ્તન પર મૂક્યા સૂત્ર તૂટેલ હારે,
ભાતુ ઊગે રજનીપથ જ્યાં કમિનીનો કળાએ. ૧૨

સાક્ષાત્ શંભુ ધનપતિસખા જ્યાં વસે જાણી કામ,
બીકે બુગે તણી પશુછતુ પ્રાય ધારે ન ચાપ;
અભગાએ દગથી છૂટતા કામીલક્ષ્યે અમોઘ,
સાથે એવા ચતુર વનિતા વિશ્રમે તે સ્વઅર્થ. ૧૩

પસો નાના મધુ-નયનના વિશ્રમે બોધ દક્ષ,
ખીલ્યાં પુષ્પે કૂપણ સહ ને બૂપણે જે વિશેષ;
જ્યાં રૂઢા ને સરસ અળતો રંગવા પાદપદા,
સીનાં આ સૌ બૂપણ સરજે એકલું કદપવૃક્ષ. ૧૪

ત્યાં રહેવાનું અમ ધનદના ધામથી ઉત્તરે ને,
દીસે ચારુ સુરંધનુ સમા તોરણે દૂરથી જે,
જેની પાસે નિજ મુત કર્યો વ્દાલીએ જે દિહર્યો,
સ્તે સ્પર્શ્યા ગુહ્યો નમતો વૃક્ષ મંદાર નાનો. ૧૫

चापी चाग्निन्मरकतशिलावद्धसोपानमार्गा
 हैमैश्छन्ना विकचक्रमलैः स्निग्धवैदूर्यनलैः ।
 यस्यास्तोय कृतवसतया भानसं संनिवृष्टं
 नाध्यास्यन्ति व्यगगतशुचस्त्वामपि मेक्ष्य हंसाः ॥११॥

तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
 क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनमेक्षणीयः ।
 मद्देहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
 मेक्षयोपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥१२॥

रक्ताशोभश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
 प्रत्यासन्नौ कुरवकृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
 एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
 काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छन्नास्याः ॥१८॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
 भूले बद्धा मणिभिरनतिमौढवंशप्रसूनैः ।
 तालैः शिञ्जावलयमुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
 यामध्यास्ते दिवसविभगे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥१९॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
 द्वारोपान्ते लिखितवपुषी शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
 क्षामन्धायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
 सूर्यापाये न सल्ल कमलं पुप्यति स्वामभिल्याम् ॥२०॥

સોહો વાપી જહીં મરકતે બદ્ધ-સોપાનમાર્ગે,
 છાયાં ખીલ્યાં કનકકમળો રમ્ય વૈદ્યનાળે,
 લેના વારિ મહીં વસી રહ્યા હુંસ દેખી તને ચે,
 ના ઝંખંતા યદ્દપિ સમીપે માનસ ત્રાસ વામ્યે. ૧૬

ના તીરે સરસ નીલમે ગાઠવ્યા શિખરોને,
 ત્રીડાઅદિ રુચિર દગને હેમકેળોથી વીંટયો;
 વેણુતરુકુર્યો સહુ દિશ તને જોધને લીંત ચિત્તે,
 મારી સ્ત્રીનો પ્રિય ગિરિજ તે મિત્ર! આવે સ્મૃતિએ. ૧૭

અગે પ્યારો બકુલ કૂંપળે રક્ત ઝડયો અશોક,
 છાઈ વાડે કુરબકની એ માધેવીમંડપાંત;
 મારી સાથે પુજ સખી થકી દોહડોના નિમિત્ત,
 પાથે પહોલો મધુ વદનનું ને બીજો વામ પાદ. ૧૮

ને ત્યાં વમ્યે સ્ફટિક ફેલકે હેમના વાસસ્તંભે,
 ફૂલા વેણુસમ લીલમની લેની કુંલી દીપી રહે;
 સ્વપ્રિયાએ વલયરણુકયા મિષ્ટ તાલે નચાવ્યો,
 ને ત્યાં બેસે દિવસ વીતતાં મોરલો મિત્ર તારો. ૧૯

આ એંધાણી ધરી હૃદયમાં પ્રીછજે ધામ મુગ્ધ !
 જોઈ શાખે વળી પું ચીતર્યા શંખ ને પદ્મ ચિત્ર;
 મારા બહોણે લવન હવણાં ઝાંખું સાથે જણાશે,
 શાનુસૂનાં કમળ ન ખરે રમ્યતાથી મુહાવે. ૨૦

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निपण्णः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पमासं

खद्योतालीविलसितनिभां विधुदुन्मेपदृष्टिम् ॥२१॥

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पकविम्बाधरोष्ठी

मध्ये क्षामा चक्रितहरिणीमेक्षणा निम्ननाभिः ।

श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥२२॥

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि महचरे चक्रवाकीमिवैराम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेपु गच्छत्सु बालां

जातां मन्ये गिशिरमयितां पद्मिनीं बान्धुरूपाम् ॥२३॥

नूनं तस्याः प्रवलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियाया

निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।

हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकृत्वा-

दिन्दोर्देन्यं त्वदनुसरणदृष्टिस्तान्तेर्विभर्ति ॥२४॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा

मत्सादृश्य विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां

कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥२५॥

શીમે યેને કલભતનુ-ચો સઘ સંચાર કાળે,
કીડારોલે પ્રથમ જણવ્યા વિશ્વમી રમ્ય શૃંગે,
મંદા તેજે ઊડી ઝળકતા આગિયાપકિત તુલ્ય,
વિદુત દષ્ટિ ઘટતી તુજને નાખવી મહેલ મધ્ય. ૨૧

તનવંગી ને મૃદુલ ઉદરે જોખના ઊંડી નાભિ,
દાંતો તીણા ચકિત મૃગી-રી દષ્ટિએ ધિંમઓઢી,
થોણીભારે ધીરી ધીરી જતી કાંઈ નામી સ્તનો એ,
જે પ્રભાના સુવતિસૂજને આઘ-રી ત્યાં હશે તે. ૨૨

તેને ખીજા મુજ છવિત-રી જણજે ઘાડખોડી,
આ હું છે સહચર પડચે ચકવાઝી-રી સૂની;
માનું ખાળા દિવસ વસમા ઝરી કાઠંત તેથી,
દેખાશે તે ખીજ જ ઠરી ગે શિશિરે પમિની-રી. ૨૩

તે બહાસીનાં રડી રડી ખરે નેત્ર સૂન્યાં હશે ને,
વહું ઝાંખો અધર દીસશે ઉજ્જ નિઃશ્વાસ નાખ્યે;
હૂંઠા દેશે પૂરું ન દીસતું હસ્તમાં નાખ્યું વકત્ર
તારા યોગે ધૂસર શશિ-શું ભાસશે ધાંતિહીણ. ૨૪

જૂથાયેલી પૂજનવિધિમાં તે તને ત્યાં જણાશે,
કાંતો કદખી મુજ દૃશ છબી દોરતી ત્યાં હશે તે,
વા પૂજતી મધુરું વદતી પિંજરે સારિકાને,
આવે છે કે રસીલી સ્મૃતિએ પિયુ તું પ્રિય તેને. ૨૫

उत्सङ्गे वा मन्त्रिनवत्तने सौम्य निक्षिप्य वीणा
 मद्गोनाङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुमामा ।
 तन्त्रीमार्द्रा नयनसलिलैः सारयित्वा स्थविद्
 भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छना विस्मरन्ती
 शेषान्मासान् त्रिरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
 विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीढतपुष्पैः ।
 मत्सङ्गं वा हृदयनिहतारम्भमास्वादयन्ती
 प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥२५॥

કાંતો મેલાં વસન મહીં તે અંકમાં મૂકી વીણા,
માગ નામે પદ રચી જિંચે મૂર ઇચ્છંતી ગાવા;
લીનાં તંતુ નયનસલિલે સૌમ્ય લૂંછી પરાણે,
વારે વારે ભૂલી જતી હરો મૂર્છના છેડી જાતે ૨૬

કાંતો બહેના દિનથી અવધિ સુધીના મામ બાકી,
ડેલી પૂન્યા કુસુમ ગણવા ભૂમિએ તે મૂકન્તી,
કાંતો કદમ્બા ઉરકમ થકી માણતી મુજ સગ,
નારીઓના રમણવિરહે પ્રાય આવા વિનોદ. ૨૭

દિને માત્ર વિરહ ન હમે આમ રહેતા વિનોદે,
રાત્રી કષ્ટે તુજ મખી હુજ કાઢતી નિર્વિનોદે;
સંદેશાથી સુખિણી કરવા બેસી ત્યાં હર્થજલે,
અધીં રાગે ધરણી સૂતી ને જાગતી માધી બેજે. ૨૮

પ્રાચી મૂળે રહી શશિકળા માત્ર બાકી તનુ-રી,
થિંતા - રોપી વિગ્દશયને એક પામે સૂતેલી;
ઇચ્છ્યા લોગે ક્ષણ-રી રજની કાઢતી માગી સાથે,
લીનાં આંમુ થકી રજની તે લાંબી કાઢતી વેહે. ૨૯

ગામે આવ્યા અમૃતશીતળા ચંદના ગરિમ સામી,
નાખી પૂર્વે પ્રીતિથી તદપિ નાખી તેવી જ ખેંચી,
અન્ને છાયા દિનની ન ખીસી ના બોડી પદ્મિની-રી,
અંતરદુઃખે સલિલથી ભરી પાપણે દષ્ટિ છાતી. ૩૦

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विसिपन्ती

शुद्धस्नानात्पुरुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।

मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-

माराक्षन्ती नयनसलिलोत्पीडरूढाविकाशम् ॥३१॥

आधे बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा

शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयाद्वेष्टनीयाम् ।

स्पर्शकिल्बिषामयमितनखेनासकृत्सारयन्ती

गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणी करेण ॥३२॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती

शय्योत्संगे निहितमसरुद्ध दुःखदुःखेन गात्रम् ।

त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं

मायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥३३॥

जाने सख्यास्तत्र मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-

दित्थंभूता मधमविरहे तामहं तर्कयामि ।

वाचालं मां न खलु शुभगमन्यभावः करोति

मत्यक्षं ते निखिलमचिराद् आतरुक्तं मया यत् ॥३४॥

रूढापाद्गमसरमल्यकैरञ्जनस्नेहशून्यं

मत्पादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविल्लासम् ।

स्वप्यामन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शंके मृगास्या

मीनक्षोभाच्चलकुचलगभीतुल्यमेप्यतीति ॥३५॥

સાદા સ્નાને ધરછટ લોડા ગાલ ઝૂકેલ તેને,
વિખેરતી અધર-દીરીને સેકી દેતા નિશાસે;
કેમે સ્વપ્ને પણ રતિ રમે મુજશું નિદ તેથી,
જાંખી રહેતી પણ જલસરી આંખ ના ભેગી થાતી. ૩૧

વર્ણ દારો વિરહદિનથી ગૂંથી બાંધેલ પહેલાં,
શાપાંતે જે મુજથી ઝૂંટવી શોકવિમુક્ત થાતાં,
ગાલે છાઈ દુખદ વસમી ગૂંચની વેણી એક,
લાંબા વાધ્યા કરનખ થકી સારતી વાર વાર. ૩૨

વારે વારે દુઃખથી દૂખગાં ધારતી માત્ર ગાત્ર,
કાઠી નાંખી ભૂપણ અખળા સૂતી તે સેજ મધ્ય;
જોધ છું કે નવ જલ રૂપી આંસુ પાડીશ સાચે,
પ્રાયઃ સર્વે દ્રવી પીગળતાં આર્દ્ર હૈયા તણાં જે. ૩૩

જાણું તારી સખીનું મુજમાં ચિત્ત સ્નેહાતુરજા,
તેથી કદ્યું પ્રથમ વિરહે તેની સ્થિતિ હું આમ;
માની સારું સ્વીય બધું ખરે બોલું ના કે વિશેષ,
જે મેં લાખ્યું બધું છું ન જરે બધું ! જોઈશ સઘ. ૩૪

રોધ્યું કોણે હલન લટથી કોરુ આંજ્યા વિનાનું,
છાડી દીધું મધુ પણ વળી તેથી ભૂલગ ભૂલ્યું;
ત્યાં છું જાતાં મૃગનયનીનું ફર્કું નેન ઊંચે,
મીન સ્ફુરે વિચલિત નીળાં પક્ષ-શું માનું સ્હોરો. ૩૫

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं

द्वयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।

अव्यापन्नः कुशलमवले पृच्छति त्वां विपुक्तः

पूर्वाभाष्यं सुलभविषदां प्राणिनामेतदेव ॥४१॥

अग्नेनाङ्गं मतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं

सास्त्रेणाश्रुद्धुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती

संरुलैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥४२॥

शब्दालयेयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-

त्कर्णे लोलः कथयितुमभूद्भाननस्पर्शलोभात् ।

सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-

स्त्वमुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥४३॥

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीमेक्षणो दृष्टिपातं

वस्त्रच्छायां शशिनि शिरिषां षड्भारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि मतनुषु नर्दावोचिषु भ्रुविलासा-

न्धत्तैरुष्मिन्कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥४४॥

त्वामालिङ्ग्य प्रणयकृपितां धानुरागैः शिलाया-

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

असस्तावन्मुद्गरुपचितैर्दृष्टिरानुपप्यते मे

क्रूरस्त्वस्मिन्नपि न महते संगमं नो कृतान्तः ॥४५॥

હું આયુષ્મન ! મુજ વચનથી ને સ્વચ્છેયાર્થે તેને,
ફૂટેજે તારો પતિ કુશળ ને વાસ રામાદિમાં છે;
ને પુછાવ્યું કુશળ અમળા ! તારું વિચોગીએ તે,
પહેલાં આવું પૂછવું ઘટવું દુઃખભાગી જીવોને. ૪૧

શોખ્યાં તાપ્યાં સજળ તણસ્થાં ઉજ્જુ ઉજ્જુ ઘસવાળાં;
તારા અંગે કૃશ અતિ ધીખ્યાં જંખતાં અશ્રુભીનાં;
ઊના ધાસો વહુન કરતાં અંગથી દૂર આ હું
વૈરી દેવે રુધિત પથનો કદપી તે તે સમાઈ. ૪૨

જિંએ ફૂટેવા ઉચિત સખીઓ હોય બેઠી છતાં જે,
કાને ફૂટેવા લલચઈ જતો મુખના સ્પર્શલોભે,
તે એ તારો શ્રવણ દગથી દૂર નાદૃષ્ટ પ્રિય,
ઉત્કંઠથી પદ રચી કહે મુજ મુખેથી આમ. ૪૩

તકી જોઈ ચકિત મૃગીની દષ્ટિએ દષ્ટિપાત,
ચંદ્રે કાન્તિ મુખની શિખીના પિચ્છભારે મુકેશ;
શ્યામા વેલે શરીર નદીની ઊર્મિ હોરે ભૂલંગ,
હા ! એકેમાં કહી પજુ નહિ ચંડિ ! સાદરયે વુજ. ૪૪

ગરુરગ કુપિત પ્રણયે ચીત્રી તુંને શિલામાં,
હું પોતાને વુજ પગ પડ્યો ઇચ્છું આલેખવા જ્યાં,
ત્યાં તો અશ્રુ ઘડી ઘડી વહી દષ્ટિ રૂંધાતી મુજ,
સંખાતો ના કર વિધિ થકી આપણો યોગ ત્યાંય. ૪૫

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुग्धस्यास्य बाले
 दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति ।
 घर्मान्तेऽभिन्विगणय कथं वासराणि ब्रजेषु-
 दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि ॥४६॥

मामाकाशप्रणिहितभुज निर्दयाश्लेषहेतो-
 र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
 पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
 मुक्तास्यूतास्तरुक्त्रिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥४७॥

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां
 ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
 आलिङ्ग्यन्ते गुणप्रति मया ते तुषाराद्रियाताः
 पूर्वं स्पृष्टं यदि किञ्च भवेद्गमेभिस्तवेति ॥४८॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
 सर्वायस्थाम्बहरपि कथं मन्दमन्दातपं म्यात् ।
 इत्य चेतश्चटुलनयने दुर्लभमार्थनं मे
 गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्ययामिः ॥४९॥

नन्यात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैरायलम्बे
 तदल्लयाणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्यम् ।
 कस्यात्यन्तं मुग्धमुपगतं दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥५०॥

છે લીંછ ભૂમિ-શુ મુલગા ! તારું ફેરવું મુખ.
ઠેર થાતાં ફરા પણ મને સોસી લેતો મનોજ;
દેશાધાયા ઘન જલદથી ના દીસે લાનુ એવા,
મા ગ્રીષ્માંતે પછી દિન કહે કાઢવા શે અકારા. ૪૬

મે સ્વપ્ને અતિ દુખ થકી પામી મેળાપ તુજ,
યોમે મારા ભુજ પ્રસરતા ગાઢ આલિંગનાર્થ;
મારે વારે નીરખી વનની દેવીઓ સ્થિતિ આમ,
મારે અશ્રુ તરુની રૂપજે સ્થૂલ મોતી સમાન. ૪૭

સેદી તાળાં રૂપજપુટને દેવદારુ પ્રુમાના,
બહેતા તેના ચીકથી પમચાં દક્ષિણે જે વહતા;
પહેલાં અંગ તુજ કદીક જો સ્પર્શ પામ્યા હશે એ,
માની સેદું ગુણવતિ ! શીળા વાચુ હિમાદ્રિના એ. ૪૮

થાયે શાથી પલક સરખી દીર્ઘ પહોરોની સત,
સૌ સ્થિતિમાં દિન પણ તપ્યા મંદ થાયે રી રીત;
આવુ મારું તરલનવના ! દુર્લભ પ્રાચ્યુ ચિત્ત,
તારા ભારી વિરહદુખથી સ્થિતિ પામ્યું અનાથ. ૪૯

આવું બહાલી કંઈ કંઈ કરી ધારું હું મારી જાત,
તો કલ્યાણી ! ધરીશ ન તુજે ચિત્તમા આઝી બીક;
કોને હોયે સુખ સુખ સદા કે સદા દુઃખ દુઃખ,
નીચે જોયે ફરી રહી દશા ચક્રનેમિકે જ. ૫૦

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी
 शेषान्मासान्ममय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
 पञ्चादावां विरहशुणितं तं तमात्माभिलाषं
 निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकामु क्षपासु ॥५१॥

भूयश्चाहं त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
 निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रमुद्धा ।
 सान्तर्हासं कथितममसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे
 दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ॥५२॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
 मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यश्वसिनी भूः
 स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
 दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशौ भवन्ति ॥५३॥

आश्वास्यैवं मथमप्रिरदोदग्रशोकां सखीं ते
 शैलादाशु त्रिनयनगुणोत्खातकूटान्निवृतः ।
 साभिज्ञानमहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
 मातः कुन्दमसत्रशिथिलं जीवित धारयेथाः ॥५४॥

कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
 प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरता वक्ष्यामि ।
 निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं यान्तिव्यातकेभ्यः
 प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामोप्सितार्थक्रियैव ॥५५॥

વિજી ઊઠ્યે નગશયનથી આવશે સાથ અંત,
આંખો મીઝી વ્યતિત કરજે બાકીના ચાર માસ;
પંથાત ઝંખ્યા વિરહદિનના આપણા કોડ સર્વે,
માણી લેશું શરદની ખીલી ચાંદની રાત્રિઓએ. ૫૧

પાછા તે ફરે મુજ - શું શયને એકદા કંઠ લીડી,
સૂતી'તી ત્યાં રડતી ઊઠી'તી સાથી એ ચીસ પાડી;
બહી બહી પૂછ્યું તવ હસી ઊંડું તેં હણ્યું'તું મને કે,
સ્વપ્ને દીઠા શઠ ! વિલસતા કોક-શું મેં તમોને. ૫૨

એ એ'ધાણી થકી કુશળ હું જાણી તું લોલ નેના !
આશંકા ના ધરતી મુજમાં બોલ મુણી જનોના!
સ્નેહ ગ્રેહે કિણ થઈ જતો લોક કહે છે અમાણ્યે,
બહાલી વસ્તુ મહીં વધી રસ પ્રેમશાશ જતે છે. ૫૩

પહેલાં બહેથી તુજ સખી અતિ દુઃખીને આમ ઠારી,
જલ્દી પાછા વળી શિવ-વૃષે શૃંગ ખૂંધા ગિરિથી;
તેના ફહાવ્યા કુશળથી અને ખૂણથી ધારી લેજે,
મારું'મે તું જીવિત દૂખણું પ્રાતરે કુંદ શું જે. ૫૪

સોંપ્યું મારું કયમ કરીશ ને સૌમ્ય આ બન્ધુકાર્ય,
ત્હેં બોલ્યાથી કદિ નહિ ખરે શંકું ગાંભીર્ય તુજ;
તું ના ગાળે પણ જળા દીએ ચાચતા ચાતકોને,
અર્થાં અર્થો પૂરણ કરવા સંતના ઉત્તરોએ. ૫૫

પૂર્વ મેઘદૂતના કઠિનશબ્દાર્થ

આ કાવ્યની મૂળ કથા એવી છે કે ધનેશ કુબેરભાડા રીના એક કર્તાધિકારી યક્ષે પોતાની ફરજમાં ગફલત કરવાથી એના સ્વામી કુબેરે એને વર્ષ એકનો શાપ આપ્યો તેથી યક્ષને પોતાની નિઃસભૂમિ અલગ છાડી દક્ષિણમાં રામગિરિમાં જવું પડ્યું. ત્યાંથી એ યક્ષ નિખૂટી પડેલી પોતાની પ્રિય પત્નીને, જેની રીતે શ્રીરામચંદ્રે હનુમાન દ્વારા સીતાજીને સંદેશો મોકલ્યા હતા, તેની રીતે મેઘ દ્વારા પોતાની ઉન્માદવાળી અવસ્થામાં સંદેશો પાઠવે છે. વસ્તુની આપવી જ રૂપરેખામાં કવિશ્રીય કંપના-બાહુલ્યથી અને નૈસર્ગિક કુદરતવિહારણથી મેઘદૂત નામના કાવ્યનું કવન કરે છે આખા કાવ્યમાં એક જ મહાકાવ્ય છે કે ? સ્ખલિતધરમે પોતાના કર્તવ્યને ચૂકેલો. સામર્થ્ય ભ્રષ્ટ : મહિમા વગેરેનો રામગિર્યાશ્રમેમાં ઉન્માદવાળી અવસ્થાના કાગળે રામગિરિ ઉપર અનેક આશ્રમેમાં

૨ અદ્વિ - પર્વત. લોકો કી કતુ કીડત પર્વતને પોતાના હતુમૂળ મારી મારીને કાંડા કન્તો શૂંગ ગિખર. કનક તુ કંડ પહેવાના વખતમાં પુરુષો પણ હાથમાં મોના રૂપાના કડાં પહેરતા એનાં પહેરેલા કડાં દૈવની વ્યાકુળતાથી અને પરિતાપથી ક્ષિપ્ત શરીર થઈ જવાથી નીકળી પડવા સૂતા હાથે.

૩ કૃત્તુદય તણા : કૌતક અને અભિવાધાને ઉત્પન્ન કરનાર આરસનાથી : ભેગવા તવસતા.

૪ - મૂળ શ્લોકમાં—ગ્રન્થાસન્ને નમસિ તેમા નમસિ નો અર્થ દીકાકાર મલ્લિનાથે આવજ મામ કયો છે. અને

એનો અર્થ મેઘ લઈએ તો : વર્ષાપ્રાપ્ત્યે સહચરી તણું
પ્રાર્થના રક્ષણાર્થે આવી પહરચના થાય. અર્થ : પૂજનવિધિ.
કુટજ-કુમુભ ; કુહુજાલ ની વનરૂપિની કૂલ.

૫ . કરણ સખળા : કરણ એટલે ઇન્દ્રિયો ; સખળ ઇન્દ્રિ-
યો વાળા. ઔત્સુક્યે : ઇચ્છિત અર્થપ્રાપ્તિમાં નિમગ્નતા-
અંધતા. આ શબ્દ 'ઇચ્છિત' છે. અને એ મુક્યો છે. દીન
પ્રકૃતિના ; કામવિકારના પ્રભાવે પરવશ સ્વભાવના, મૂઠ
સ્વભાવના. કામાન્વો નૈવ પશ્યતિ કામીને મારે આ વચન
ધ્યાનમાં લેવા ચોખ્ય છે.

૬ . પુષ્કરાવર્તક : ઉત્તમ જાતિના એક મેઘ. શતકંઠુ :
૫ ઇંદ્ર.

૭ . હુમ્મય : મહેલ. બાહ્યોધાન : બહાર આવેલો બાગ.

૮ . સગન્ધ નો અર્થ સગર્વ ન લેતાં સ. ગ. ભાષાં-
તરના પ્રખર કેશવલાલ ભાઈ ધ્રુવના સૂચન પ્રમાણે સ્નેહી
લીધો છે.

૧૦ . અવિરત : ક્યાંય પણ જરી ધોખ્યા વગર.

૧૧ . શિલીપ્રઃ વર્ષાઋતુમાં ઊગતી એક વનરૂપિની :
જેને ગુજરાતી ભાષામાં બિલાડીના ટોપ કહે છે. તે. શકલ-
નું : કમળ કૂલના રેવાના દુકડાઓનું. માનસોત્કુઃ
માનસરોવર જવા મારે આતુર.

૧૨ . શીખ : રજા. મેખલા : મધ્યભાગ. અંકી સ્પ-
ર્શિવાળી થઇ. બાખ્ય : નેત્રનું જળ, આંસુ.

૧૩ . દર્શય, સાંભળવા ચોખ્ય.

૧૪ . સરસ : રસભર્યા. નિચુલ : જમીન ઉપર થતાં નેતર. દિંનાગો : દિશાઓના પાલક હસ્તીઓ. ક્ષેપ : ઝપાટો. કર : સૂંઠ.

૧૫ . મણિ : રત્નો. દીપ્તિઃ કાન્તિ. વહમીકાગ્રેઃ રાફડાના મુખે, રાફડાના અગ્રભાગથી.

૧૭ . દવઃ વનનો અગ્નિ. આમ્રકૂટઃ એ નામનો પર્વતઃ જેમાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે, તે અમરકંટક પહાડ.

૧૮ . પાર્થઃ ચારે બાજુ ફરતો. પરિણતઃ પાકાં. સ્નિગ્ધઃ તેલ નાખેલી. શેષઃ બાકી.

૧૯ . શૈલઃ પર્વત. વનચરઃ વનવાસીઓ. વધુઃ સ્ત્રીઓ. વિપ્રમઃ કર્કશ, કઠિન, ખરબચડા. વિધ્યાપાદે વિધ્યાચળ પર્વતના મૂળમાં

૨૦ . વાસિતઃ વાસવાળું કરેલું. વાંતિઃ વમન, ઊલટી-ગૌરવાર્થઃ માનાર્થ.

૨૧ . કેસરો મુક્તઃ રેષાઓ સહિત. નીપઃ ભૂમિ ઉપર થતાં કંઠબ. કંદલીઃ કેળ નહિ પણ લીલાં પાનના અને રાતાં પીળાં ફૂલના છાંડ. કચ્છઃ પાણીનાં ખાઓચિયાંનો ઢાંઢો, કિનારો. સારંગોઃ ભમરા, હાથીનાં બચ્ચાં અને કાળિયાર હરણુ આ ત્રણે.

૨૨ . આશ્લેષોઃ આલિંગનો.

૨૩ . ક્ષતિઃ ખોટીપો. દગઃ નેત્ર.

૨૪ . શૃહખગઃ વસ્તીમાં રહેનારાં પક્ષીઓ. ચૈત્યોઃ વસ્તી

માંહેલાં વૃક્ષો અને મંદિરો એમ બે અર્થ થાય છે. ખોદ
ધર્મીઓનાં મંદિરોને ચૈત્ય કહેવાય છે: પગરણે : પ્રવેશે.
દશાણ્વ અવન્તીની પૂર્વે આવેલો એક દેશ.

૨૫. વિદિત: પ્રસિદ્ધ. કામિતા: કામીપણ. મૃદુલ. ઝીણા
ઝીણા. વક્રભૂ: વાંકી ભ્રમર. વેત્રવતી: વેત્રવતી નદી. વિદિશા
આગળ વહેતી નદી.

૨૬. પુલકિત: રોમાંચિત. પ્રૌઢ: મોટા. પુખ્તી: ફૂલવાળા.
નીચૈર: આ નામનો પર્વત. નાગરોનાં: નગરમાં વસનારા
ઓના.

૨૭. તાન્ન છુદે : તાંન્ન ફોરાએ. ઉધાનોમાં : વનમાં
આવેલા સ્વાભાવિક બાગેમાં. કરણ ફૂલ : કાનમાં પહેરાતા
ફૂલ. સ્વેદ : પરસેવો. હુચ્છે સ્વેદ ગાલે વિગેરે પદ રચનાનો
અર્થ એવો છે કે કોમળતાને અંગે ગાલ ઉપર થતા
પરસેવાને હુછતાં જે પારશ્રમ થાય છે તેના કબરથી કરમાતા
ફૂલવાળા. ગ્રહે : લેજે.

૨૮ : ઉત્તરોન્મુખ : ઉત્તર દિશાએ જતો. હુચ્ચોત્સંગે :
માંહેલના ખોળામાં-મધ્યમાં-અગાસીમાં. વિમુખ : રહિત,
તરત: ત્રાસવાળા.

૨૯ : ફૂજત : કલરવ કરતા. મેખલા : કંદોરો, કંદોરા
રૂપી પંક્તિ. સખલતી : ઠાકર ખાતી. ચક્રી: પાણીમાં થતી
ઘૂમરીઓ. આધ : શરૂઆતનાં. પ્રણયવચનો : પ્રેમવચનો.
નિર્વિધ્યા : એ નામની નદી.

૩૦ : આ શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય કે મહાકવિ
કાલિદાસ કુદરતમાં માનવ-જીવનનું આરોપણ કરી કેવું
વિહારણ કરે છે.

૪૦ : રમણ ભવને : જેનામાં મન લાગેલું છે, તેવા જારના ભવને અથવા પોતાના પતિના મૃત્યુ. સોના નિકષ : સોનું કસી જેવાની કસોટીના પદ્ધતિ ઉપર પડેલી સોનાની રેખા સમાન.

૪૧ : મૂળ શ્લોકમાં “વા રા વ ત્તા વા મ્” છે. એના બે અર્થ થાય છે : કલરવ અને કળૂતર. ‘નીરવતા’ લઈ પદરચના કરી છે. અને કળૂતર પ્રમાણે અર્થ લઈએ તો : “નિદ્રા લેતાં જાડી કળૂતરો કોક એ મહેલ છાજે” એવી પદરચના થાય.

૪૨ : દમજળ : આંખનાં આંસુ. ખંડિતાનાં : ખિન્ન થયેલી, ઉદાસ બનેલી. દિમામુખો : દિમના જલકણરૂપી આંમુખો.

૪૩ : ગંભીરા : એ નામની સારિતા. હપિત : પ્રસન્ન. પ્રકૃતિમધુરો : સ્વભાવથી જ મધુરો. લોલ : ચંચળ. કુમુદ ધવલુ ધોળા કમળના જેવું. ચપળ કુંદતા ધોળા મીનના જેવું-જેવું.

૪૪ : વેત્રશાખા : તેતરની શાખા. વસન : વસ્ત્ર. નિતંબ : કદિનો પાછલો ભાગ. તીર : નદીનો કાંઠો એજ નિતંબ. આરુવાદુ : એક વખત સ્વાદ ચાખેલો. શકત : સમર્થ.

૪૫ : દંતી : દંતશૂળવાળા હાથી. શુંઢાત્રે : શુંઢના અગ્રથી. દેવગિરિ : એ નામનો પર્વત. ઝાંસીની નૈર્ઝર્યે આવેલો હાલનો દેવગઢ.

૪૬ : ઘન : મેઘ. સ્કંદઃ કાર્તિક સ્વામી. ચંદ્રચૂડ : મહાદેવ.

૪૭ : જ્યોતીરેખા-વલયનું : ચળકતી રેખાવાળા મંડળ-
કૂંડાળાનું. શ્વેતાપાંગે : શ્વેત અપાંગે ; નેત્રની કાનની બા-
બુની છેડાની બાબુએ શ્વેત, શિવજીના મસ્તકમાં ધારેલ
શશિના પ્રકાશથી મયૂરના નેત્રના ખૂણા વધારે શ્વેત.
અર્થિ : પર્વત.

૪૮ : શરવણ ચયા : શરતું વન; શરજેમાંથી થાય છે
એ ઘાસમાંથી જન્મ્યા. તંત્રીઃ વીણા. દ્વન્દ્વ : યુગલ. મુર્ચ્છિ
યજનો : ગોમેધ. નદીએ : ચર્મવતી નામની નદીએ.

૪૯ : વિષ્ણુનો વર્ણચાર; વિષ્ણુના જેવા રયામ રંગ-
નો. નભચરઃ ઓમમાં વિચરનાર.

૫૦ : વિભ્રમેની : નર્તનિની; વિજ્ઞાસોની. પદ્મે :
પાંપણો. "મધુપ ધ્રુમતા ડાહતા ડાહરેશીઃ" ડાહી રહેલાં ભાગ-
રાનાં પુષ્પોમાં શુભરવ કરતા ભ્રમરોશા. દશપુરઃ સ્તિ-
દેવની રાજધાની.

૫૧ : બ્રહ્માવર્તે પછી જનપદે : પછી બ્રહ્માવર્ત નામના
પ્રદેશમાં; બ્રહ્માવર્ત એ સરસ્વતી નદી અને દ્વપદવતી નદી એ
બેની વચ્ચેમાં આવેલો દેશ. ગાંડીવધન્વાઃ ગાંડીવ નામના
ધનુષને ધરનાર કુરુક્ષેત્ર : ભારતના જીવનનું એ ઇતિહાસ-
પ્રસિદ્ધ સ્થળ.

૫૨ : મધુ : મધ. હળધરઃ હળને ધારણ કરનાર શ્રી
શ્રીકૃષ્ણના વહીલ બંધુ બળદેવ. રેવતીઃ એ એમનાં ધર્મપત્ની.
નેત્ર અંકુરઃ રેવતીના નેત્રના પ્રતિબિંબવાળું. બંધુ-
સ્નેહે : પોતાના સંબંધીઓ તરફની લાગણીએ. રજુવિ-
મુખ ધર્ષઃ કીરવ પાંડવના મુદ્દના સમાચર સંભળી ઉદાસ
ધર્ષ રજાંગણ છોડી. સારસ્વાતીનું : સરસ્વતીનું.

૫૩ : કનખલઃ હરદ્વાર પાસેનું સ્થળ. શૈલરાજેથી ; હિમાલયમાંથી.

૫૪ : મુરનો હસ્તી : ધન્દનો હસ્તી, ઐરાવત. “અ-સ્થાને શુ મળી જ યમુના સંગ, એવી મુહાશે.” ઉગ્ગવળ રંગ વાળી ગંગા અને કાળા રંગવાળી જમુના તે બેઉનો પ્રયાગ ઓગળ સંગમ થાય છે, તે ઉગ્ગવળ સંગવળી ગંગામાં ત્રેધની રયામણયા પડવાથી બન્નેનો સંગમ થયા જેવો દેખાવ થવાથી અસ્થાને તેમનો સંગમ થયો છે કે શુ ?

૫૫ : મૃગા : નાસિમાં કસ્તૂરીવાળા મૃગા. ધોળા શંભુ વૃષભથી : શંભુના ધોળા પાંડિયાથી. ૫૬ : કાઠવ.

૫૭ : શરભ : આઠ મગવાળાં હિમાલયનાં ભયંકર પ્રાણીઓ.

૫૮ : કીચકો ; એક જાતના પોલા વાંસ. ત્રિપુરજય : આકાશ, પૃથ્વી અને અંતરીક્ષ એ ત્રણેમાં : મુવર્ણ, રજત અને લોહનાં પુર તેમાં જય. દિન્નરીઓ દિન્નરની સ્ત્રીઓ. આ સ્ત્રોતમાં કુદરતના નૈસર્ગિક આનંદમાં મહાકવિ કેવું રમણુ કરે છે !

૬૦ : હંસ દ્વારે ; માનસરોથી હંસોને જવા આવવાના માર્ગ. ભૃગુપતિયથોમાર્ગ : ભૃગુપતિ એટલે પરશુરામનો યરાસૂયક માર્ગ-ધનુર્વેદ શીખ્યા પછી કાર્તિક સ્વામીની સ્પર્ધામાં પરશુરામે એ પહાડમાં બાણથી બાકોરું પાડેલું તે કૌચરથ્ર : કૌચ નામના પહાડમાં પાડેલું બાકોરું. રયામે : વિષ્ણુએ.

૬૧ : દેવસીના દરપણુ ; એ કૈલાસ પર્વતનું વર્ણન છે. એ પર્વત રમત અને સ્ફૂટિકનો છે, તેથી એને દર્પણ-ની ઉપમાં આપેલી છે. એ પર્વતને રાવણે ઉપાડ્યો હતો તેથી એનાં શિખરના સાંધા સખળડખળ થઈ ગયા હતા, એનું પૌરાણિક વર્ણન છે. શંભુનું અદૃહાસ : આ જે વર્ણન છે તે કૈલાસનું અદ્ભૂત વર્ણન છે.

૬૨ : ગજદશનઃ હાથીના દાંત, અનિમિષ : આંખ પટપટાવ્યા વગર.

૬૩ : ભુજગ વલય : સર્પરૂપી કંકણ. જલીધે : જલના પ્રવાહે. પાયરીઓ થવાને : પગથિયારૂપે ગોઠવાવાને.

૬૪ : વલયઃ કંકણ ધારાચુહ : જલધારાઓ જેમાંથી છૂટે તેવું થંત્ર : કુંવારો. કીડા-માતી : કીડામાં મસ્ત.

૬૫ : નગેન્દ્ર : પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ, કૈલાસ.

૬૬ આ શ્લોક રચનામાં સ્વ. કેશવલાલભાઈ ધ્રુવે ભાવપૂર્વક સૂચન કરેલું તેથી જ એ શ્લોકની રચના સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. આ શ્લોકમાં અલકાની ઝોળખ અને એની સાર્થકતા મહાકવિએ કરી છે. ગંગા સાડી : ગંગાના પ્રવાહ ને સાડીતુ રૂપક આપેલું છે. સરકી એટલે ખસેલી, એને ધારણ કરતી અલકાને મુંદરીતું અને કૈલાસને પિયુતું રૂપક આપેલું છે. કામચારી : કામના પ્રભાણે રૂપ ધારી વિચરનાર. અબ્રો : વાહનઘટા. સ્વપત : ઝરતી. ઋતુમાં. વર્ષા ઋતુમાં. ભૂરિવિમાનાઃ ઊંચાં વિમાનો-સાત માળવાળા મહેલો જ્યાં છે એવી ચલકા નગરી. આ જ શબ્દ જેની ઉપમાં આપી છે, તે સીને પણ લાગે છે, અને એનો અર્થ વિમાનાઃ માન ત્યજેલી; અનુકૂળ એવો થાય છે. વામાં : મિની.

ઉત્તરમેઘ

પૂર્વ મેઘમાં રસપૂર્ણપણે રમણ કરનાર મહાકવિએ સંદેશવાહક મેઘ દ્વારા માર્ગમાં આવનારાં અનેક સ્થળોત્તું વિવિધ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. અને છેલ્લે છેલ્લા શ્લોકમાં જ્યાં પોતાની હૃદયનિવાસીનીના નિવાસ છે તે અલકા નગરીત્તું મનોરમ્ય રીતે સૂચન કર્યું છે. એ અલકા નગરી-ત્તું હવે મહાકવિ આ ઉત્તર મેઘમાં ૧૪ શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે અને મેઘને અનેક પ્રકારે સુહાવ્યો છે. અને આની શરૂઆતમાં જ એ મેઘની સાથે અલકાના મહેલોની સર-ખામણી કરી છે.

૧: જો તારે વિદ્યુત છે તો ત્યાંના મહેલોમાં રમણીય લક્ષનાઓ છે. જો તારે ઇંદ્રત્તું ધનુષ છે, તો એ મહેલોમાં અનેકવિધ સુંદર ચિત્રો છે. જો તું મીઠો ગલિર ગર્જે છે તો ત્યાં મહેલોમાં સંગીતમાં મૃદંગ ઠણકી રહેલાં છે. તારી અંદર જળ ઝગી રહ્યું છે તો ત્યાંના મહેલોની ભૂમિ મણિઓથી ઝળહળી રહી છે. તું ત્યાં વ્યોમમાં ઊંચો છે તો ત્યાંના મહેલો તારા જેવા જ ગગનચુંબી છે. આવી રીતે અનેક વૈલવયુક્ત તારી રૂપર્યામાં ત્યાંના મહેલો કોઈ રીતે ઊતરે એમ નથી.

આ મહેલો આવા આવા વૈલવવાળા છે એમ સરળતાથી વર્ણવીશકાત, પણ કુદરતપ્રિય મહાકવિએ કુદરત સાથે તેણે સંયોજન કરી ભવ્ય રીતે વર્ણન કર્યું છે. આ શ્લોક જરા અદ્ભુત લાગવાથી તેનો સરળ અર્થ એમ આપી દીધો છે.

૨ : કીડાકમળઃ વિનોદને ખાતર કમળનાં ફૂલ, અલકેઃ લટોમાં. કુંદઃ મોગરો. લોધ્રપ્રસૂનરજ્જીઃ લોધરનાં ફૂલોની રજ્જી. પ્રસૂનઃ ફૂલ. કુરબઃ વસંતમાં ખીલતાં એક જાતનાં ફૂલ. શિરીષઃ એ નામના વૃક્ષનાં ફૂલ. નીપઃ કદંબનાં ફૂલ. આ સર્વે યજ્ઞમાં થતાં પુષ્પોનો બહાર છે. ત્યાંની લલનાઓને પુષ્પોના શણગારથી બહુલાવી દીધી છે.

૩ : આ શ્લોક દ્વેષકમાં ગણવામાં આવ્યા છે, છતાં મક્ષિનાથ વ્યાખ્યાતાએ તેને પૂર્વ મેઘમાં લીધો છે. રવિહયઃ સૂર્યના અશ્વો. દશમુખઃ રાવણ; રાવણ જ્યારે દેલાસ ગયેલો તે વખતનું આ વર્ણન છે મુલટોઃ યોદ્ધાઓ. ચંદ્રહાસ ક્ષતાકેઃ ચંદ્રહાસ નામની રાવણની તરવાર. ક્ષતાઃ એટલે ઘા તેના અંક ચિહ્નથી.

૪ : હંસમેણીઃ હંસની હાર. તે રૂપી ચર એટલે કંદારો, કટિમેખળા. લવન-મયુરોઃ શૃંગમાં પાળેલા, શૃંગમાં હરતા ફરતા મોર. ક્ષાપેઃ પીંછાના સમૂહ. જ્યોત્સ્નાઃ ચાંદની.

૬ : રતિકૂળ મધુઃ એટલે કામકીડાનું કૂળ આપે એવો મધુ એટલે એક જાતની મદિરા.

૭ : મંદારોઃ છ દેવ વૃક્ષો માંહેલા એક વૃક્ષની જાત. મુષ્ટિએઃ મૂઠીએ. મૂઠીમાં રત્ન મણિ લઈને રેતીમાં ક્યાંક દાટી એને શોધી કાઢવાની એક જાતની રમત. રત્ન મણિથી રમવામાં એ લોકનો વેલાવ બતાવે છે.

૮ : ઔષાધરાઃ ઔષ્ણ ગિલોહાં, દીપ્તાંગાં, આ પાકેલાં લાલ ધૂમ હોય છે, તેના જેવા હોઠ વાળી. ચીરઃ રેશમી સાડી.

૯ : સઘઃ પુત્રઃ.

૧૦ : ચંદ્રકાંતોઃ એક જાતના મહિઓ; એમ કહેવાય છે કે, ચંદ્રનાં કિરણોને લીધે એમાંથી જલધિદુઓ ટપકે છે. સુરતનોઃ કામ કીડાથી ઊપજેલો.

૧૧ : નિધિઃ સંપત્તિભંડાર. ધનપતિઃ કુબેર. સંલાપંતાઃ આલાપ કરતા. ઊભ્રાજખાગઃ અલકાની બહાર આવેલો એ નામનો ખાગ.

૧૨ : પેતાના પ્રિય રમણને ત્યાં જતી અથવા પેતાના પ્રિય પતિને ત્યાં જતી મુંદરીઓનું વર્ણન છે. અલકમાંથીઃ પાળની લટમાંથી. પહેલાંના વખતમા કાનમાં પુષ્પો ઘાલવામાં આવતાં હતાં. માતીસેરે : અખોડામાં માતીમિથિત સેરે.

૧૩ : ધનુષઃ ધનુષ્યની દોરી; કામદેવની ધનુષ્યની દોરી ભ્રમરની હોય છે. એમ કહેવાય છે. ચાપઃ ધનુષ. ભૂલ્-ગાએઃ ભ્રમરની વક્તાઓએ. દગઃ નયન. અમોઘઃ નિષ્ક્રુણ નહિ જનાર. ચતુર વનિતા વિભ્રમે. ચતુરે વનિતાના વિભ્રમેઃ નેત્રવિલાસે.

૧૪ નાનાઃ અનેક વર્ણના. મધુઃ મદિરા જે નયનોને નર્તનો શીખવવામા રામખાણુ. અળતોઃ પગે રંગવાની લાખ.

૧૫ : આ શ્લોકથી માંડીને છ શ્લોકોમાં ચક્ષુ નિવાસનું વર્ણન છે, સુરધનુઃ ષડ્ગુ ધનુષ્ય. તોરણઃ કમાન.

૧૬ : વાપીઃ વહુરણનો વિશાળ કુંડ. સોપાનઃ પાયરીઓ. ઊદ્ધર્ષઃ એક જાતનાં રત્ન એના જેવી નાળે.

૧૭ : નીલમઃ એક જાતની શિલા. કીડાઅદ્રિઃ વિલાસ માટેના નાનો શો પર્વત. રચિર મુંદર. લીતઃ લયલર્યા.

૧૮ : અશોકઃ એ નામનું વૃક્ષ; અશોક એ જાતના છે; શ્વેત અને રક્ત પુષ્પવાળા; અહીં રક્ત પુષ્પના અશોકનું વર્ણન છે. રક્ત વૃક્ષ કામપ્રદ છે. મંડપાંતઃ મંડપને છેડે.

૧૯ : વાસસ્તંભઃ બેસવાનો સ્તંભ.

૨૦ : એધાણીઃ નિશાની. પ્રથમના સમયમાં શંખ અને પદ્મ બહારસાથે ચીતરવામાં આવતાં હતાં. નવ નિધિ એા માંહેલા બે છે. તે સંપત્તિશીલતા બતાવે છે.

૨૧ : કલસ તનુશોઃ હાથીના બચ્ચાંના શરીરના જેવો. સંચાર કાળેઃ પ્રવેશ માટે. વિદ્યુત્-દષ્ટિઃ વિદ્યુત્ જેવી દષ્ટિ.

૨૨ : વન્વંગીઃ જાડીએ નહિ અને પાતળી પણ નહિ; સમ બાંધાની. મૃદુલઃ પાતળું; અસ્થૂલ. ભ્રેખનાઃ ધોવનના બહારવાળી. દાંતો તીણાઃ એકસરખા અણિયાળા. બિંબ-એાળીઃ લાલ ધૂમ પાકા ધિસોડા જેવા હેઠઠ વાળી. શ્રોણીઃ કમ્મરનો પાછલો ભાગ.

૨૩ : સહચરઃ દાંપત્યમાં જીવનસાથી. સૂનીઃ અટલી. એકલી પડેલી.

૨૪ : વદનઃ મુખ. ધૂસરઃ ઝાંખો.

૨૫ : કદંબીઃ છેટે હોવાથી અનુમાન કરીને. સારિકાઃ એના; એક જાતનું માદા પંખી.

૨૬ : વસનઃ પહેરેલાં વસ્ત્ર. મેલાંઃ વિરહ-અવસ્થાના કારણે પીયા વગરનાં. મૂર્ચનાઃ આરોહાવરોહણ; સૂરની ચડ-ઊતર.

૨૭ : અવધિ મુધીઃ અંત લગી. ડેલીઃ ઉમરો, એના પૂજન અર્થે મૂકેલાં પુષ્પો તે ડેલી-સંખ્યા.

૨૮ : હૃદયે જાળે ; મહેલના જાળિયામાં.

૨૯ : પ્રાચીનભૂળે : પૂર્વ દિશાના મૂળમાં. શશિકળા માત્ર બાકી તતુરી : અમાવસ્યા પહેલાં ચૌદથે ચંદ્રની અવશિષ્ટ રેખાના જેવા ક્ષિણ શરિર વાળી.

૩૦ : રશ્મિ : કિરણ. અંબ્ર : વાદળ.

૩૧ : સાદા સ્નાને : સુગંધી તેલ વગેરે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યા વગરના સ્નાને. અધર-ટીસીને : નીચેના કોમળ કૂંપળ શા હોડને. સેકી કેતા નિસાસે : વિરહના પરિતાપે સંતાપતા નિસાસાએ.

૩૪ : સ્નેહાતુરકત : સ્નેહભર્યું. સઘ : તરત, એ જ ક્ષણે. સ્વીય : પોતાનું.

૩૫ : રોધ્યું કોણે હલન લટથી : વિરહ-અવસ્થાના કારણે માથાના વાળ ન ઝાળવાથી આંખોના ખૂણાઓ ઉપર વાળની લટોલટકતી હોવાથી આંખનું હલનચલ થઈ શકતું નથી. મધુ : મદિરા. ભૂલંગ : ખૂ વિલાસ. ફર્કતું નેત્ર ઊંચે : ઊંચે નેત્ર ફરકતું એ શુભ ચિહ્ન છે, શુભ શકુન છે; શ્રીઓને ડાબી બાજુએ ફરકતું સારું અને જુડુપોને જમણી બાજુનું ફરકતું સારું.

૩૬ : સ્ફુર્શે : ફરકશે.

૩૭ : થાભજે માત્ર પહોર : પકિની હોવાથી એક પહોર જ ઊંઘવાની અને તર્ત જાગત થઈ જવાની.

૩૮ : સ્વાસ્થ્યે : સ્ફૂર્તિમાં.

૩૯ : સોહાગિણી : આ સંબોધન આપી એનું સોલાચ્ચ અને પતિની કુશળતા સૂચવ્યાં છે. “ પ્રિય જલદ હું ”

અને “ મિત્ર તારા પિયુનો ” આ શબ્દો વાપરી પોતાનામાં વિશ્વાસ ઉપજાવે છે અને “ પથી પ્રેરુ ” એવું કહેવામાં પોતાનાં પગથિપાછું અને ઉપાગિતા મૂચવે છે.

૮૦ : ઉન્મુખી : ઊંચું મુખ રાખીને, ઉત્કંઠાથી . ઉત્સુકતાથી. હિલસતી : ઉલ્લાસ પામતી. ગગધી મળવાથી.

૪૧ : આયુષ્મન : હીર્ધાયુષી : આ સંબોધનાત્મક વિશેષણ મેઘના માનાર્થે છે. સ્વશ્રેયાર્થ : પરોપકારથી પોતાનું કલ્યાણ કરવા. દુઃખભાગી : દુખિયા. આ શ્લોકથી કહેવાનો સંદેશો અરભાય છે. પૂર્વમેઘમાં અલકા મુધીના માર્ગનું કાવ્યવાણીમાં વર્ણન છે; ઉત્તર મેઘમાં અલકા નગરીનું વર્ણન કરી આગળ કાવ્યનું કવન ચાલે છે. ત્યાગ્યાદ યક્ષના નિવાસનું અને યક્ષની પત્નીનું વર્ણન આવે છે, અને કહેવાનો સંદેશો કહેવામાં આવે છે.

૪૨ : આ શ્લોકમાં વિરહ-અવસ્થાને લઈને બન્ને પતિ પત્નીની થયેલી સમાન અવસ્થાનું વર્ણન છે. કલ્પનાના બળે થયેલી વિરહ-અવસ્થાનું અનુભવ કરી પતિ પત્નીના સર્વાંગમાં પ્રવેગ કરે છે.

૪૩ : ઉત્કંઠાથી : અતિ આતુરતાથી.

૪૪ : આ શ્લોકમાં યક્ષ કુદરતની વસ્તુમાં પોતાની પત્નીના અંગોની સમાનતા જોવા મળે છે, પણ ક્યાંયે પૂરે પૂરી સમાનતા ન હોવાથી એ સંતાપ પામે છે અને અંતઃખામોશમાં “ ચંદી ” શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. માદરય સરખાપણું, શિખિતા : મયૂન્ના. રયામાં વેણ. એક જાનની સમજીય વેણ. ભ્રૂવંગ : કળાશ, કુચિલાસ.

૪૫ : નેરુરે-ન : પૃથ્વીમાંથી નીકળેલા ધારુના સગથી. પ્રજ્વલે : પ્રેમહીમાં. કુપિત રિસાયેલી. આસેખવા : મીન-

સ્વા, યોગ : મિલન.

૪૬ : વૃષ્ટિ-ભીજી.વર્ષાથી ભીજાયેલી: મનોજ: કામ-
દેવ, જલદ : વાદળાં, અકારા : કપરા.

૪૭ : માતી સમાન : માતી જેવડા મોઢા; બોર બોર
જેવડા. આવો પ્રયોગ આપણી ભાષામાં કરીએ છીએ.
ગુરુજનો અને દેવનાં આંસુ લોંચ ઉપર ના પડવાં જોઈએ
અને પડે તો અતિ ઉત્પાત થાય, એવી માન્યતા છે, તેથી
વૃક્ષનાં પત્તાંઓમાં પડે છે એમ જણાવ્યું છે.

૪૮ : હિમાલયબાબુથી આવતા પવનને લેટે છે
અને યેતું કારણ બતાવે છે. કે કદાચ એ પવને તારો સ્પર્શ
કર્ષો હોય.

૪૯ : દુર્લભ પ્રાર્થુ ચિત્ત : અશક્ય વસ્તુને જાંખી
સહેલું ચિત્ત.

૫૦ : ચક્રનેભિઃ ચક્રની આરા.

૫૧ : ત્રિખંડુ ઊંચે નગરાચનથી : દેવ ઊંચી અગિયા-
સથી. અહિં : શેષનાગ ઉપરના શયનથી કોડ : મનોરથ.

૫૨ : આ સ્લોક એકદમ ગુહ્ય નિશાની આપે છે.

૫૩ : લોલનેના : ચચળ ને ત્રવાળી. જુદા પડવાથી,
દૂર સહેવાથી પરસ્પરનો સ્નેહ નષ્ટ થાય છે આવી સગજને
કવિ નકારે છે અને કહે છે કે એનો પોતાની કષ્ટ વસ્તુમાં દિન
પ્રતિદિન ખૂબ જ વૃદ્ધિ પામે છે.

૫૪ : આ સ્લોકમાં પોતાની આપેલી ગુપ્ત નિશાની
સાથે સંદેશો પહોંચાડી પાછો વળી એની કુશળતાના સમા-
ચાર મેળવવા અભિલાષા બતાવે છે. વૃષ : શિવજનો બેસ-
વાનો નંદી. ખૂણ : નિશાની. કુંદ : મોગસનું ફેલ.

૫૫ : આખો સંદેશો પૂરો થાય છે અને પૂછે છે

કે આ મંદેશો તેં ધારણ કર્યો ? અને આટલું બંધુ કાર્ય કરીશ કે ? પણ મેઘ તરફથી ઉત્તર ક્યાંથી મળે ? પણ કવિ જ સુંદર શબ્દોમાં એનો ઉત્તર આપે છે. અર્થાત્ અર્થોઃ યાચનારની અભિલાષાઓ.

પદ : આ કાવ્યને આ છેલ્લો ઉદ્ગાર છે. યક્ષે પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવાનું કામ મેઘને ઓંખું તે ઉચિત નહિ છતાં ના ચાલતા એ કાર્ય કરવું પડ્યું છે. તેને માટે મૌન્ય માથે યક્ષ લાચારી બતાવે છે અને કહે છે કે આપણી મેત્રી ગમડને અથવા માત્રી વિરહ-અવસ્થા ધ્યાનમાં લઈને કે મારા ઉપર મહેર કરીને ગમે તે સમજ, પણ તું આટલો સંદેશો વિરહથી દુઃખીણી મારી કાંતાને પહોંચાડજો અને સાથે સાથે મારી લાગણીનું હૃદય જણાવું છું કે મારી માફક તારી વિદ્યત કાંતાથી વિખૂટા પડવાનો તને યોગ કદિ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

પુરવાણી

છેલ્લા ત્રણ અન્ય કવિના પુરવાણીના શ્લોકો :

૧ : જનહિતરત : લોક કલ્યાણમાં નિમગ્ન. પ્રમેદ :

અતિ આનંદ. ઉત્તમોને : શ્રેષ્ઠ જનોને. સદા : તરત.

૩ . સદય : દયાલુર્યા. શોક વામ્યાં : શોક વિનનાં શાસ્ત્રતે : દીર્ઘકાળ લગી.

યક્ષે પાઠવેલો મંદેશો એવે પહોંચાડ્યો, પણ પત્રી એક બીજાને ભેટવા તલસ્તી રહેલા યુગલનું શું થયું હશે એ જાણવાની લોકોની જાણના ધ્યાનમાં લઈ અન્ય કોઈ વિદ્વાન કવિએ આ ત્રણ અનુરૂપ શ્લોકો ગૂઢ્યા છે અને તેથી જન-હૃદયને તૃપ્તિ થાય છે.

शुद्धि पत्र

संस्कृत

पूर्वमेष

पाठ्य	सोटी	अशुद्ध	शुद्ध
८	९	लघुघतिर्मृष	लघुगतिर्भूय
१९	१७	पश्चादुच्च	पश्चादुच्चै
१८	१८	मुक्तरोयोनितम्बम्	मुक्तरोचोनितम्बम्

उत्तरमेष

४२	४	विकाशम्	वकाशम्
५०	५	भूयश्चाहं	भूयश्चाह
५२	५	कस्मा	तस्मा
५२	६	तं (तत्) संदर्शं	तत्संदेशं
५२	१९	नमि (मि) रत्त	नविरत्त

गुणशती

पूर्वमेष

५	८	दुर्गने	दुर्गने
७	४	कुधवती	इधवती
६	११	आश्रमे	आश्रमे
६	११	आश्रमे	आश्रमे
११	४	सधूने	धधू ने

પાનું	છાંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	૧૪	ઉત્તમણીએ	ઉત્તમણીએ
૧૭	૨	લેને	લેને
૧૭	૪	વિશ્રામને	વિશ્રામને
૧૭	૧૩	પહેલે	પહેલે
૧૭	૧૫	લે	લે
૧૭	૨૦	૯૩	૩૯
૧૯	૧	રૂઠા	રૂઠા
૨૩	૨	ઉચી	ઉચી

ઉત્તરમેઘ

૩૧	૨	સંગીતાર્થે	તે તે
૩૭	૭	શીત	શીત

મેધદૂતમાં આવેલાં સુભાષિત

મેઘાલોકે ભવતિ સુખિનોઽપ્યન્યભાવૃત્તિ ચેત્તઃ

કળઠાન્લેપપ્રણયિનિવ્રજે કિં પુનર્દૂસંસ્યે ॥

સ યોગીયે ચલિત મનના યાય જ્યાં ભેદ મેધ,
આશ્લેષાશી પછી દૂર પડ્યા સ્નેહીનું કહેવું શું જ ?

કામાર્તાં હિ પ્રવૃત્તિકૃપણાથેતનાચેતનેપુ ॥

સાથે કામી હીન પ્રકૃતિના છવનિર્ણવમ છે.

યાદના મોઘા વરમધિગુણે નાધમે લઘ્વકામા ॥

યાયા ભારી વિક્ષણ મુજને દુર્જને ન્હૈ ક્યોલી

આશાવન્થ કુમુમસદૃશં પ્રાયશોહ્યદ્વનના

સયઃ પાતિ પ્રણયિદ્વયં ત્રિપ્રયોગે રણદિ ॥

આશાબધે પ્રણયી હૃદયો પુષ્પ ગાં નારીઓના
મંયોગે રહે દટ્ટી જ બહુધા મધ જે ભક્ત યાતા.

ન ક્ષુદ્રોડપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુક્તઃ કિં પુનર્યસ્તથોચૈ ॥

પૂર્વે કીધી ઉપકૃતિ લહી આશ્રયે મિત્ર આવ્યે
ક્ષુદ્રે થાનો વિમુખ ન પછી કહેવું શુ ઉચ્ચનુ તે ?

રિક્ત સર્વો ભવતિ હિ લઘુ પૂર્ણતા ગૌરવાય ॥
ખાલી ભવે ખચિત લઘુને પૂર્ણતા ગૌરવાય

સ્થાનામાય પ્રણયવચનં વિભ્રમો દિ પ્રિયેષુ ॥
સ્ત્રીના આદ્ય પ્રણયવચનો પિયુષુ હાવભાવ

મન્દાયન્તે ન સ્વલ્લ મુહુદામમ્યુપેનાર્થકૃયા ॥
માથે બેહારી મુહુદ કૃતિમા કોઈ ના થાય મદ

આવજ્ઞાતિપ્રશમનફળા. સંપદો દ્યુત્તમાનામ્ ॥
છે સપતિ મહતની દુખો દુખીના ટાળવાને.

કે વા ન સ્યુ પરિગવપદ નિષ્ફળાગ્મયત્ના ॥
કીધે ચત્નો વિક્ષણ અથવા કોણ ના હામી પામે

પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાદ્રાન્તરાત્મા ॥
પ્રાયઃ સર્વે દ્રવી પીગળતા આદ્રં હૈયા તણાં જે.

કાન્તોદન્તઃ સુહૃદુપનતઃ સંગમાર્કિચિદૂનઃ ॥
મિત્રે આણી ખબર પિયુની સંગથી લેશ ન્યૂન.

કસ્યાયન્તં સુખમુપગતં દુઃખમેકાન્તતો વા ।
નીર્વિર્ગચ્છ્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ ॥
કોને હોયે સુખ સુખ સદા કે સદા દુઃખ દુઃખ;
નીચે જાયે ફરી રહી દશા ચક્રનેમિક્રમે જ.

પ્રમ્યુક્તં હિ પ્રણયિ પુસતામીપ્સિતાર્થક્રિયૈવ ॥
અર્થીઅર્થો પૂરણ કરવા સંતના ઉત્તરો એ.

भट्टाक्षवि क्षाणिदासनुं भौगोलिक ज्ञान

स्थल विंगेरे मेघमां श्लोक	निर्विन्ध्या	पूर्व	२९
अलका पूर्व ३०७	नीचैः पूर्व		२६
अवन्ती पूर्व ३१	बह्मावर्त पूर्व		५१
आघ्रकूट पूर्व ३७	महाकाल पूर्व		३४
उज्जयिनी पूर्व २८	मानसम् पूर्व		६५
कनखलम् पूर्व ५३	मालम् पूर्व		१६
कुरुक्षेत्रम् पूर्व ५९	यमुना पूर्व		५४
कैलास पूर्व ६१	रामगिरि पूर्व		१
क्रौञ्चरन्ध्रम् पूर्व ६०	रेवा पूर्व		१९
गन्धमती पूर्व ३६	विदिशा पूर्व		२५
गम्भीरा पूर्व ४३	विशान्ता पूर्व		३१
चरणन्यास पूर्व ५५	विन्ध्य पर्वत पूर्व		१९
चर्मण्वतो पूर्व ४८	वेत्रवती पूर्व		२५
चित्रकूट पूर्व १२	शिप्रा पूर्व		३१
जादवी पूर्व ५३	सरस्वती पूर्व		५२
दशपुर पूर्व ५०	सिन्धुः पूर्व		३०
दशार्णा पूर्व २४	हंसद्वार पूर्व		६०
देवगिरि पूर्व ४५	हिमाञ्च पूर्व		६०

